

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

**ОСОБЛИВОСТІ ДЕМОНТАЖУ
ТОТАЛІТАРНОГО СПАДКУ
ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН
У 1990-Х РОКАХ**

ЗБІРНИК ТЕЗ

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

**ОСОБЛИВОСТІ ДЕМОНТАЖУ
ТОТАЛІТАРНОГО СПАДКУ
ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН
У 1990-Х РОКАХ**

ЗБІРНИК ТЕЗ

*За заг. ред. д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України
Кудряченка А.І.*

Київ
2022

УДК 94 : 321.64 (47+57) "1990"
О-75

*Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
(протокол №4 від 30 червня 2022 р.)*

Відповідальні редактори:

к.і.н., с.н.с., Перга Т.Ю., к.і.н., Мудрієвська І.І.,
м.н.с. Чуткий П.С.

О-75 Особливості демонтажу тоталітарного спадку пострадянських країн у 1990-х роках. Збірник тез / за заг. ред. д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України Кудряченко А.І. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», Фенікс, 2022. 132 с.

ISBN 978-966-136-921-3

За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах, відповідальність несуть автори. Передрук можливий в разі посилання на автора і видання.

УДК 94 : 321.64 (47+57) "1990"

ISBN 978-966-136-921-3

© Державна установа
«Інститут всесвітньої історії
НАН України», 2022

Зміст

Вознюк П.Ф.

Тоталітарний феномен та спроби його наукового осмислення 5

Отрош М.І.

Джерельна база та теоретико-методологічні засади дослідження подолання тоталітарного спадку в країнах пострадянського простору 11

Кудряченко А.І., Солошенко В.В.

Особливості політичної трансформації Азербайджану у пострадянську добу 20

Метельова Т.О.

Тоталітарний спадок пострадянських країн як виклик демократизації суспільств: ціннісний вимір 27

Ткаченко В.М.

До питання про подолання тоталітарного спадку Росії (за матеріалами російських аналітичних служб) 34

Держалюк М.С.

Демографічні проблеми РФ – результат згубної політики її нинішньої влади 41

Деменко О.Ф.

Особливості демонтажу тоталітарного спадку у Республіці Казахстан у 1990-х рр. 51

Бульвінський А.Г.

Особливості пострадянської трансформації Таджикистану 59

Чекаленко Л.Д.

Республіка Узбекистан: між модернізаційним майбутнім і гуманітарним минулим 66

Богданович І.І.

Республіка Білорусь на роздоріжжі між демократією та авторитаризмом в ХХ ст. 78

Розумюк В.М.

Специфіка еволюції Киргизстану у пострадянський період 84

Цапко О.М.

Тоталітарний характер формування політичної системи Туркменістану у 90-х рр. ХХ ст. 91

Кириченко О.В.

Політика національної консолідації в Латвії 96

Мудрієвська І.І.

Особливості демонтажу тоталітарного спадку в Естонії
у 1990-х рр. 102

Ткаченко І.В.

Особливості подолання тоталітарного спадку в Вірменії
у 90-х рр. ХХ ст. 111

Фоцан Я.І.

Характерні риси процесу демонтажу радянського тоталітар-
ного спадку в Грузії першого десятиліття незалежності 117

Кордун О.О.

Складне прощання з імперією: практики подолання тоталі-
тарного минулого в Україні у 90-х рр. ХХ ст. 123

Відомості про авторів 130

П.Ф. Вознюк
к.політ.н.,
старший науковий співробітник
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ТОТАЛІТАРНИЙ ФЕНОМЕН ТА СПРОБИ ЙОГО НАУКОВО-ГО ОСМИСЛЕННЯ

Висвітлено становлення уявлення про тоталітаризм як особливий політичний феномен. Зазначено базові дослідницькі підходи до трактування цього явища. З'ясовано головні проблемні аспекти дослідження тоталітаризму на сучасному етапі.

Ключові слова: комунізм, фашизм, нацизм, тоталітарне суспільство, тоталітарне минуле.

Totalitarian Phenomenon and Attempts to it's Scientifically Comprehending

The author highlights the formation of the idea of totalitarianism as a special political phenomenon. The basic research approaches to the interpretation of this phenomenon are indicated. Clarified the main problematic aspects of the study of totalitarianism at the modern stage.

Key words: Communism, Fascism, Nazism, totalitarian society, totalitarian past.

Тоталітаризм не лише як різновид політичного режиму, а і як комплексний світоглядний феномен є без перебільшення одним із найприкметніших явищ соціальної дійсності ХХ століття. Тож і його вивчення як цілісного та водночас багатоаспектного об'єкта аналізу вимагає використання різноманітних наукових підходів і методик дослідження.

У політології тоталітаризмом (італ. *totalità* та прикметник італ. *totalitario*, від лат. *totalitos* – «цілісний», «той, що охоплює усе загалом») називається система державно-політичної влади, що регламентує всі суспільні та приватні сфери життя людини-громадянина і не визнає автономії від держави будь-яких недержавних сфер людської діяльності, як-от економіка та господарство, культура, виховання, релігія. Тоб-

то це форма взаємодії суспільства й влади, за котрої політична влада прагне цілковито (тотально) контролювати людей і суспільство.

Тоталітарний режим буквально «поглинає» суспільство в його цілісності. На відміну від звичайної авторитарної, тоталітарна влада не відтісняє осіб або групи від важелів управління, вона зводить усіх до рівня знеособлених елементів системи, виконавців-«гвинтиків» на службі всеохопного Левіафана.

Термін «тоталітаризм» уперше використав італійський політик-антифашист Дж. Амендола (1923 р.) для характеристики фашистського режиму Муссоліні. Показово, що термін швидко прижився як у середовищі антифашистської опозиції, так і у владних колах Італії. Вже у червні 1925 р. Муссоліні використав його під час виступу в парламенті, погрожуючи супротивникам «тоталітарною волею фашистів». У англomовній літературі термін починає фігурувати також завдяки самим фашистам – після публікації в журналі «Foreign affairs» статті провідного теоретика партії Муссоліні Дж. Джентіле «Філософія підвалин фашизму» (1928 р.).

Парадокс полягав у невідповідності режиму Муссоліні ним же проголошеному принципіві «тоталітарної держави» (*stato totalitario*). На практиці можливості фашистського руху нав'язати свою волю іншим суспільним інституціям виявилися досить обмеженими. Навіть після утвердження фактично однопартійного правління італійські фашисти мусили серйозно рахуватися з позицією інших центрів впливу – бюрократії, армії, церкви та монополій [3, с. 35–36].

Набагато вищим ступенем одержавлення та контролю характеризувалися сформовані пізніше режими Сталіна (СРСР) і Гітлера (німецький Третій рейх). Однак назагал політичні системи фашистської Італії, радянської Росії та нацистської Німеччини мали типологічну схожість (надто зовні). Відтак виникла ідея застосовувати поняття «тоталітаризм» для їх спільного найменування. Зокрема стосовно радянської системи влади це визначення ще від 1929 р. використовував британський часопис «Times». Упродовж 1930-х рр. термін устійнюється в західному науковому дискурсі й уже наприкінці десятиліття Американське філософське товариство провело перший симпозіум, присвячений тоталітарним державам (1939 р.).

Вважалося, що насильство не може бути наріжним каменем для побудови жодної релігії, суспільства чи цивілізації крім тоталітар-

ного суспільства. Тож абсолютизація сили й насильства певною політичною ідеологією та/чи режимом автоматично «прив'язувала» їх до тоталітарного тренду. Про насильство як основу тоталітарного фашизму писали зокрема Е. Фромм, Ж. Батай, М. Фуко, Ж. Делез, Ф. Гваттарі (трое останніх додавали, що це насильство було звернено передусім на самих фашистів) тощо.

Основоположником теорії тоталітаризму вважається німецька філософія Х. Арендт. У своїй праці «Джерела тоталітаризму» (1951 р.) вона розглядала його як цілком нове явище в історії людства [1]. Об'єднуючи фашизм, нацизм і сталінізм у єдине ціле, філософія натомість не надавала вирішального значення ідеології в утвердженні тоталітарної політичної системи. Підґрунтям такої системи вважалися організаційні чинники, спрямовані на попередження спроб самоорганізації суспільства та забезпечення цілковитої залежності громадян від владної вертикалі. При цьому ленінський етап в історії СРСР не розглядався нею як тоталітарний. Різновидом тоталітаризму Арендт вважала не комунізм як такий, а сталінізм – тобто персоналізовану форму правління.

К. Фрідріх і З. Бжезинський запропонували виокремлювати чіткі функціональні критерії тоталітарного суспільства та держави. Відтак у фаховій літературі найчастіше зазначаються наступні їх ознаки: 1) наявність партії-монополіста, що злилася з таємною поліцією і держапаратом в єдине ціле; 2) присутність у суспільстві єдиної ідеології, що нав'язується засобами державної пропаганди, освіти, літератури та мистецтва; 3) блокування небажаної інформації за допомогою органів цензури і правопорядку, таємної поліції, навчальних закладів, громадських організацій, творчих спілок тощо; 4) проголошення великої мети на перспективу (створення нового суспільства, нового порядку) і використання будь-яких, зокрема репресивних, заходів для її досягнення; 5) державний контроль за суспільним життям, починаючи від рівня сім'ї; 6) централізоване планування виробництва та розподілу матеріальних благ; 7) підтримування в суспільстві уявлення про зовнішню небезпеку і необхідність протистояти їй шляхом нарощування оборонного потенціалу; 8) створення ілюзії цілковитої згоди населення з діями вождів [4].

Ліберальні дослідники тоталітаризму (Ф. Гаєк, А. Ренд, Л. Мізес) розглядають його як крайню форму колективізму та звертають увагу

на те, що всі три тоталітарні системи поєднує державна підтримка колективних інтересів (нації – нацизм, держави – фашизм чи трудящих – комунізм) на шкоду приватним інтересам і цілям окремого громадянина. Звідси, на їхню думку, випливають властивості тоталітарних режимів: наявність системи придушення невдоволених, всепроникний контроль держави за приватним життям громадян, відсутність свободи слова тощо.

Загалом, у повоєнній науці ідея принципової спільності між фашизмом/нацизмом і комунізмом набула подальшого розвитку (Р. Арон, А. Безансон, Р. Конквест, Р. Пайпс, П. Шоню та ін). Цьому сприяла й діяльність інтелектуальних натхненників східноєвропейського антикомуністичного опору (В. Гавела, М. Джиласа, Ж. Желева), які у своїх працях і виступах обґрунтовували «генетичну» спорідненість гітлерівського та радянського тоталітарних режимів.

Однак, від 1970-х рр. у суспільно-політичній думці виявився і ревізіоністський напрям, який піддавав сумніву теорію тоталітаризму, виходячи з системних слабкостей та інституційної неспроможності диктатур першої половини ХХ ст., їхньої невідповідності критеріям тоталітарного суспільства (Дж. Гетті, Я. Кершоу, Г. Моммзен, Ш. Фіцпатрик тощо).

«Точкою перетину» традиційних і ревізіоністських уявлень про тоталітаризм залишається стійка увага до його сутнісних функціональних особливостей, незалежних від ідеологічного забарвлення. Головною з них найчастіше вважається не так наявність форм тотального контролю, як системне усунення будь-яких соціально-організаційних обмежень, запобіжників його встановленню.

У цьому сенсі тоталітаризм не слід ототожнювати з визначеннями «диктатура», «тиранія» та «абсолютизм», адже він змістово ширший за будь-яке з них. Тож не надто виправданими видаються досьогоднішні спроби екстраполювати політичні реалії індустріальної та постіндустріальної доби на архаїчні доіндустріальні суспільства. Навряд чи котрась зі східних деспотій, античних тираній чи централізованих монархій пізнього Середньовіччя може вважатися тоталітарною державою. Наскільки дозволяють судити наукові факти, всі вони були в чомусь організаційно й ідеологічно обмежені для встановлення справді тотального політичного контролю. Приміром, у давньосхідних монархіях обожнювалась не держава, а

постать монарха або династія, що обмежувало владу нормами конкретної традиції.

Справді, базовою типологічною ознакою тоталітарної влади є схильність до перманентного нищення всіх потенційно опозиційних або бодай непідконтрольних елементів суспільного життя: партій, реальних профспілок, кооперативного руху, вищої освіти, академічного середовища, книговидання, преси, церкви та релігії, армії, економіки; зрештою – національної ідентичності та мови, виховання та соціалізації, родини тощо. Важливо, що в підсумку ця тенденція веде до самознищення організаційних підвалин самого тоталітаризму [2, с. 57–58].

Вразливість тоталітарних режимів обумовлюється також гальмуванням технологічного прогресу і накопиченням інноваційної відсталості – оскільки чим місткішою є сфера технологій та інновацій, тим важче тоталітарній владі контролювати не лише технологічний, але й суспільний розвиток загалом.

Дослідження тоталітарної проблематики є надзвичайно актуальними для суспільств, чий історичний досвід включає тривалі періоди політичної диктатури. Водночас тоталітарні студії часто хибують на моралізаторство й емоційне забарвлення, що підважує можливості застосування неупередженого наукового аналізу та, зрештою, потенційно знижує об'єктивність оцінок і висновків.

Відтак, дедалі дискусійнішими можуть ставати критерії визначення тоталітарності. Надто непросто з'ясувати їх за надзвичайно широкого вжиття терміну «тоталітаризм» на хвилі демократизації та повалення комуністичних режимів від кінця 1980-х рр. Це слово перетворюється на типове пропагандистське кліше, створене, за формулою Р. Барта, шляхом деформації відношення між концептом і смыслом.

Понад те: потужні рецидиви тоталітарної свідомості та відповідні політичні ексцеси притаманні самим молодим посткомуністичним демократіям.

Емоційність оцінок тоталітарного минулого може сягати максимуму, якщо з ним пов'язані не лише трагічні, а й героїчні сторінки національної історії, певні історичні досягнення – реальні чи удавані. Так, важливим складником російського неоімперського дискурсу є не лише реабілітація, а останнім часом і справжня глорифікація постаті Й. Сталіна та сталінської доби загалом. Зусиллями кремлівських іде-

ологів і пропагандистів він постає як найбільш успішний очільник імперії, під керівництвом якого Росія здобула найславетнішу в своїй історії воєнну перемогу та досягла піку своєї великодержавної могутності. Тож нині сталінська внутрішня, а надто зовнішня політика нерідко подаються як зразок для сучасної Російської держави.

На тлі девальвації та ревізії поняття тоталітаризму однією із засадничих в осмисленні цього феномена залишається проблема його співвіднесення з конкретними політичними ідеологіями та реаліями сучасності. На думку неомарксистів Франкфуртської школи (Т. Адорно, М. Горькаймер, Г. Маркузе, Е. Фромм, В. Беньямін) притаманні індустріальному суспільству культурна уніфікація, зниження критичності мислення та подальше стирання межі між приватним і публічним існуванням тягнуть за собою сповзання у тоталітаризм. Тоталітарні тенденції здатні парадоксальним чином поєднуватися з нео-/ліволіберальним ідеологічним «мейнстримом» – відтак уже не є оксюмороном вислови «ліберальний тоталітаризм» або «тоталітарний лібералізм».

Постіндустріальна дійсність лише засвідчує життєздатність терміну, котрий набуває все нових семантичних навантажень. Наприклад, у контексті можливостей цілковитого контролю за життям людей шляхом нічим не обмеженого використання новітніх електронних технологій (зокрема штучного інтелекту) поширюється словосполучення «цифровий тоталітаризм». Так само глобальні, а подекуди й у повному сенсі тотальні протиепідемічні заходи під час пандемії COVID-19 сприяли появі неологізмів «біототалітаризм», «медичний тоталітаризм» тощо. Поза сумнівом, актуальна семантика поняття «тоталітаризм» і власне трансформація цього феномена в сучасному світі вимагають подальших ґрунтовних досліджень.

Використані джерела та література:

1. Див. зокр.: Арендт Х. Джерела тоталітаризму. 2-е вид. / Пер. з англ. Київ, Дух і Літера, 2005. 584 с.
2. Безансон А. Лихо століття: Про комунізм, нацизм та унікальність голокосту / Пер. з фр. Київ, Пульсари, 2007. 136 с.
3. Віперман В. Європейський фашизм: порівняльний аналіз (1922–1982) / Пер. з нім. Київ, Дух і Літера, 2008. 278 с.
4. Кульчицький С.В. Тоталітаризм. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Totalitaryzm

М.І. Отрош

Д.Ю.Н.,

провідний науковий співробітник

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО – МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОДОЛАННЯ ТОТАЛІТАРНОГО СПАДКУ В КРАЇНАХ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

У статті проаналізовано теоретико-методологічні засади дослідження подолання тоталітарного спадку в країнах пострадянського простору. Поставлено завдання вивчити різні аспекти поняття «тоталітаризм» на основі літературних джерел та офіційних документів Святого Престолу.

Ключові слова: тоталітаризм, джерела з питань тоталітаризму, методологія дослідження тоталітаризму.

Source Base and Theoretical and Methodological Principles of Research on Overcoming the Totalitarian Legacy in the Post-Soviet Space

The article analyzes the theoretical and methodological foundations of the study of overcoming the totalitarian legacy in the countries of the post-Soviet space. The task is to study various aspects of the concept «totalitarianism», using the literature sources and the official documents of the Holy See.

Keywords: totalitarianism, sources on totalitarianism, methodology of researching of totalitarianism.

Логіка наукового дослідження підказує, що вивчення будь-якого об'єкта дослідження слід розпочинати з його категоріальної приналежності. Ще більш виправданим такий підхід буде видаватися у нашому випадку, оскільки категорія «тоталітаризм» є не лише багатограним, але й неоднозначним поняттям у суспільній свідомості різних верств населення, особливо країн пострадянського простору. Цю обставину, на наш погляд, слід завжди мати на увазі при визначенні основних проблем суспільно-політичної трансформації колишніх радянських республік та вивченні політичних практик і суспіль-

них моделей, спрямованих на подолання тоталітарного спадку СРСР у цих країнах.

У працях з питань тоталітаризму, а це переважно дослідження в рамках соціогуманітарних наук, насамперед політичної філософії, існують різноманітні визначення цього поняття. Узагальнивши їх, можна прийти до такого визначення: «Як політико-правове явище тоталітаризм (франц. *totalitarisme*, італ. *totalitario*, від пізньолат. *totalis*, лат. *totus* «весь, цілий, повний»); потім за асоціацією з *autoritario* «тоталітарний») означає такий політичний режим (як сукупність способів та методів здійснення політичної влади), що прагне до повного (тотального) контролю держави над усіма сторонами життя суспільства та особистості». Іншими словами, тоталітаризм як одна з форм функціонування державної влади, що не залежить від державного ладу, характеризується таким політичним устроєм, при якому вся влада зосереджена в руках певної групи людей, яка здійснює повний контроль над усіма сферами життя суспільства при фактичній ліквідації конституційних прав та свобод і спирається на репресії стосовно опозиції. Близьким до поняття «тоталітаризм», але не ідентичним йому, є категорія «авторитаризм» (франц. *autoritarisme*, від лат. *autoritaris* – влада, вплив) – антидемократична система політичної влади, що характеризується зосередженням у руках однієї особи або невеликої групи осіб необмеженої влади, яка спирається на репресії і терор.

Об'єктивно виникнення тоталітаризму зумовлене динамікою індустріального суспільства, яка кардинально вплинула на руйнування структур традиційного суспільства і формування масового суспільства. Суб'єктивні передумови тоталітаризму – соціальне відчуження населення і його прихильність до проєктів радикального перевлаштування соціуму, що з'явилися у період між двома світовими війнами. Соціальною базою тоталітаризму стали маргінальні та люмпенізовані групи і прошарки населення, найсприйнятливіші до пропаганди адаптованих тоталітаристських доктрин [1, с. 111].

Тоталітаризм розглядається переважно як явище політичного життя ХХ ст. і, перш за все, характеризує такі авторитарні системи державного управління і політичні течії, як нацизм (націонал-соціалізм) і сталінізм. У порівняльній політології тоталітарна модель часто застосовується для описання інших типів автократичного правління, наприклад італійського фашизму. В сучасних умовах окремі риси то-

талітаризму, на думку дослідників цього явища, властиві політичному життю ряду держав з режимом одноособової влади; вони також можуть виявлятися в різноманітних формах у демократичних країнах.

Термін «тоталітаризм» зародився на початку 1920-х рр. для характеристики режиму Б. Муссоліні. Цей термін використовували як прибічники італійського фашизму (Муссоліні та філософ Дж. Джентіле говорили про тоталітаризм фашизму й тоталітарної сутності фашистської держави), так і його критики (ліберальний політичний діяч Дж. Амендола). Концепцію тоталітаризму розвивав у своїй політичній філософії 1930-х рр. К. Шмітт. Після Другої світової війни термін «тоталітаризм» у політичній філософії став вживатися виключно в негативному смислі. К. Поппер у праці «Відкрите суспільство і його вороги» (1945 р.) протиставив тоталітаризм ліберальній демократії. Праця Х. Арендт «Витоки тоталітаризму» (1951 р.) сприяла оформленню теорії тоталітаризму, в якій центральне місце було приділено впливу офіційної ідеології, що прагнула пояснити всі аспекти людської діяльності. Тоталітарна модель держави зазнала критики в працях Ж. Желева «Фашизм. Тоталітарна держава» та М. Джиласа «Обличчя тоталітаризму», які видавалися різними виданнями, в тому числі вітчизняними, у другій половині ХХ ст.

У працях К. Фрідріха «Тоталітарна диктатура і автократія» (1965 р., у співавторстві з З. Бжезинським) і «Розвиток теорії та практики тоталітарних режимів» (1969 р.) були сформульовані ознаки тоталітаризму, які вважаються класичними: наявність однієї всеохоплюючої ідеології, на якій побудована політична система суспільства; наявність єдиної партії, як правило, керованої вождем; надзвичайно велика роль державного апарату; контроль держави над усіма сферами суспільного життя; відсутність плюралізму в засобах масової інформації і запровадження жорсткої ідеологічної цензури; виключна роль державної пропаганди, що здійснює маніпуляцію масовою свідомістю населення; масові репресії та терор з боку силових структур; знищення індивідуальних громадянських прав і свобод; централізоване планування економіки [2, с. 1415].

Подальша дискусія навколо концепції тоталітаризму зосередилася на визначенні його основних ознак і на виявленні подальших форм трансформації тоталітаризму в сучасному суспільстві. У цьо-

му контексті особливий внесок у розробку концепції тоталітаризму належить представникам Франкфуртської школи – В. Беняміну, Т. Адорно, М. Хоркхаймеру, Г. Маркузе, Е. Фромму. У своїй критиці сучасного індустріального суспільства представники цієї школи вважали, що буржуазне класове суспільство перетворилося в монолітну безкласову і тоталітарну систему. Сучасне суспільство технократичне, його свідомість знаходиться під контролем засобів масової інформації та розповсюджуваних ними хибних цінностей, головна з яких – культ споживання. Основна характеристика тоталітаризму в такій концепції – стирання меж між приватним і публічним існуванням.

Негативний досвід тоталітарних суспільств ХХ ст. все виразніше й переконливіше приводив і християн, перш за все католиків, до критики тоталітаризму та схвалення демократії як суспільного устрою, за якого народ істотною мірою є відповідальний за склад і рішення влади та може обмежувати свавілля правителів. Важливу роль в обґрунтуванні зв'язку католицької традиції з демократією відіграв Ж. Марітен, який знайшов у томістській традиції аргументи на користь цього соціально орієнтованого суспільного устрою. Ж. Марітен та деякі інші церковні мислителі запропонували нову політичну філософію, яка лягла в основу християнсько-демократичних партій Європи та Латинської Америки в період після Другої світової війни: демократія – не просто одна з можливих форм управління, а політичний устрій, що найбільш відповідає людській природі та християнським цінностям [3, с. 1590].

У рамках цієї розвідки вбачається доречним розкрити відношення Ватикану до проблеми тоталітаризму, що є мало дослідженим у сучасній історичній науці.

Хоча раніше Ватикан з недовірою ставився до тенденцій демократії в політиці (чому сприяли конкретні політичні обставини європейської історії XVIII–XIX ст.), подібні погляди католицьких мислителів позитивно вплинули на позицію Святого Престолу як керівного органу Католицької церкви щодо демократії, прав і свобод людини та їх юридичного захисту. Отож при розгляді критики тоталітаризму та його проявів у добрій нагоді можуть стати (особливо при аналізі державно-церковних відносин та дотриманні релігійних прав і свобод у певних країнах) праці католицьких мислителів та офіційні документи Святого Престолу, під яким згідно з каноном 361 Кодексу каноніч-

ного права (що являє собою корпус юридичних норм загального та універсального характеру для регулювання діяльності Католицької церкви латинського обряду) 1983 р. розуміється не лише Папа Римський, але також і Державний (Папський) секретаріат та інші установи Римської курії, якщо з самої суті справи або з контексту не впливає інше [4, с. 169]. Таким чином, під терміном «Святий Престол» розуміється у вузькому значенні лише Папа Римський, а в широкому смислі – Папа Римський разом з Римською курією. Остання ніколи не діє за власним правом і за власною ініціативою, а лише від імені Папи Римського, від волі якого в усьому залежить порядок її роботи. За своєю природою Римська курія є знаряддям в руках Папи, і вся її влада впливає з цієї обставини. Римська курія, таким чином, є, по-перше, церковним органом, тому що отримує повноваження від Папи Римського, по-друге, службовим органом, оскільки допомагає служінню Папи Римського, і, по-третє, заступницьким органом, бо діє не за власним правом і за власною ініціативою, а від імені Папи Римського.

Усі юридичні акти Святого Престолу одночасно розглядаються як акти Католицької церкви, що обумовлено специфічною природою взаємозв'язку між цими інститутами та фактичним злиттям їх правових порядків (це впливає з параграфу 1 канону 113 Кодексу канонічного права). Природа і характер взаємодії цих двох суб'єктів – Католицької церкви (як цілого) і Святого Престолу (як частини) такі, що будь-яке право, що визнається за Святим Престолом, одночасно визнається і за Католицькою церквою, і навпаки, будь-яке право, що визнається за Католицькою церквою, одночасно визнається і за Святим Престолом, який є вищим керівним органом цієї церкви і представляє її як суб'єкт міжнародного права на міжнародній арені. Фізичним носієм суверенітету Святого Престолу виступає Папа Римський, який на здійснення своєї верховної влади управління та учительства видає офіційні документи, що згідно з наданими їм характером і формою мають різні найменування. У контексті нашого дослідження найбільший інтерес становлять соціальні енцикліки (окружні послання) Римських пап, що виражають ставлення Католицької церкви до найбільш важливих проблем суспільства, політики та економіки, а також документи II Ватиканського собору з порушеної проблематики.

Відразу слід зауважити, що Католицька церква нечасто використовує термін «тоталітаризм» у своїх офіційних документах. Разом з тим, загроза поступового становлення тоталітаризму в нових політичних реаліях того типу режиму правління, який виник у XVIII ст. як регулярна абсолютистська держава, з одного боку, чи був сформований Французькою революцією, з іншого боку, була розпізнана Католицькою церквою вже в середині XIX ст. У «Syllabus errorum» (латиною «Перелік помилкових поглядів») – документі, виданому Папою Римським Пієм IX як додаток до енцикліки «Quanta cura» 8 грудня 1864 р., була засуджена теза, яка стверджувала, що «держава, як початок і джерело будь-якого права, користується правом, яке не обмежене жодними рамками» (п. 39) [5, с. 165]. Різка зміна політичної ситуації на початку XX ст. і поява нових державних і суспільно-політичних систем (націонал-соціалізм, комунізм) привела Католицьку церкву до необхідності висловити свою точку зору на природу цих явищ. Опубліковані Папою Пієм XI у березні 1937 р. енцикліки «Divini Redemptoris» [6, с. 65–106] і «Mit brennender Sorge» [7, с. 145–167] були сприйняті як чітке і відкрите засудження тоталітарних режимів та їх ідеологічних систем. Хоча ці енцикліки не містять аналізу політичної природи цих тоталітарних режимів, вони однозначно засуджують укорінену в них ідеологію. Не торкаючись безпосередньо політичних аспектів тоталітаризму, Пій XI характеризує атеїстичний комунізм як «спотворений по суті», у доктрині націонал-соціалізму він засуджує загрозу маніпулювання свідомістю людей за допомогою ідеологічного обману, презирства до самої людської істоти і язичницького прояву культу сили та влади. Це відсторонення від аналізу політичного аспекту тоталітаризму Пій XI пояснив таким чином: «Зараз відбувається битва не політична, вона моральна і релігійна» (енцикліка «Non abbiamo bisogno», 1931 р.) [8, с. 292]. Оскільки тоталітарна держава за визначенням заперечує ідею та владу Бога, ставлячи себе на Його місце, вона не може поважати гідність і права людини.

Даний підхід до критики природи тоталітаризму був розвинутий у документах II Ватиканського собору – в пастирській конституції «Gaudium et spes» [9, с. 447–556] і в декларації про релігійну свободу «Dignitatis humanae» [10, с. 336–351]. Конституція «Gaudium et spes» засуджує як «нелюдські» тоталітарні чи диктаторські форми політичної влади, оскільки вони порушують права людини або громадських

об'єднань (п. 75). Засудження всіх форм тоталітаризму стало однією з головних тем в соціальних документах Папи Іоанна Павла II. В енцикліці «*Centesimus annus*» (1991 р.) [11, с. 793–867] Папа протиставляє тоталітаризм принципу правової держави, в якій «вища влада належить закону, а не свавільству окремих осіб» (п. 44). «Культура і практика тоталітаризму передбачають заперечення Церкви. Якщо держава або партія складуть надто високу думку про себе, ніби вони здатні привести історію до досконалого блага, і поставлять себе вище всіх цінностей, вони не терпітимуть, щоб хто-небудь утверджував об'єктивні критерії добра і зла, що не залежать від волі влади, бо тоді можна було б перевірити їх дії [...]. Ось чому тоталітаризм намагається знищити Церкву чи хоча б підкорити, зробити її знаряддям свого ідеологічного апарату» (п. 45). Цієї ж проблеми торкається у книзі «Церква, екуменізм і політика: Новий досвід в екклезіології» (1987 р.) кардинал Й. Ратцінгер (майбутній Папа Бенедикт XVI). Він охарактеризував ідеологічну державу як тоталітарну. Держава, на його думку, «неминуче стає ідеологізованою, якщо не урівноважується вільним і суспільно визнаним авторитетом совісті. Коли не існує такого роду дуалізму, виникнення тоталітарної системи неминуче» [12, с. 1417].

Більшість праць вищеназваних та інших авторів, які досліджували тоталітаризм, а також офіційні документи Католицької церкви, які торкаються цього політико-правового явища, незважаючи на те, що минуло не одне десятиліття з часу появи на світ деяких з них, і донині не втратили своєї актуальності. Тому й не дивно, що офіційні документи Католицької церкви з порушеної проблематики активно використовуються науковцями (переважно зарубіжними, для вітчизняних в силу різних причин вони й надалі залишаються здебільше *terra incognita*, хоча існує нагальна потреба у введенні їх в науковий обіг) при проведенні відповідних досліджень.

Водночас, при вивченні тоталітаризму та практик подолання тоталітарного спадку в країнах пострадянського простору не слід, на нашу думку, обмежуватися лише доробком вітчизняних і зарубіжних авторів (які, як нами вже було зауважено, займалися цією проблематикою переважно в рамках соціогуманітарних наук, насамперед політичної філософії). Потрібно також звертатися, на наш погляд, до аналізу нормативно-правової бази названих країн, офіційних документів Святого Престолу, а також укладених цими суб'єктами між-

народного права міжнародних договорів (у тому числі конкордатів), які мають пріоритетне значення порівняно з національним законодавством, акцентуючи при цьому особливу увагу на вивченні адміністративної практики їх застосування, особливо в сфері дотримання прав і свобод людини та громадянина у конкретній країні. Цим питанням і будуть присвячені наші подальші публікації в контексті визначення основних проблем суспільно-політичної трансформації колишніх радянських республік та адаптації їх позитивного досвіду до потреб України.

Аналіз практик подолання тоталітарного спадку в країнах пострадянського простору тісно пов'язаний, на нашу думку, з питанням методології, адже визначення предмета дослідження органічно пов'язане з проблемою вибору відповідного інструментарію, засобів і напрямів його пізнання. А вирішення проблеми вибору, в свою чергу, передбачає визначення методології дослідження в цілому та підбір конкретних методів, які б відповідали сутності об'єкта. Як наголошує Д.А. Керімов, методологія є явищем інтегральним, таким, що об'єднує низку компонентів: світорозуміння і фундаментальні загальнотеоретичні концепції, загальні філософські закони і категорії, загальні та конкретно-наукові методи. Їх не можна зводити до якогось одного компонента без шкоди для інших [13, с. 46]. При цьому, як зауважує Ю.І. Римаренко, методологія є «не просто набір методів або й навіть їх система, а певним чином сформована ідеологія науково-аналітичної роботи, що базується на певних припущеннях, ідейно-теоретичних засадах, ціннісних постулатах, які загалом задають науково-пізнавальний горизонт (парадигму) відношення людини до світу, суб'єкта до об'єкта, що вивчається та змінюється у процесі людської діяльності» [14, с. 157].

Водночас, на думку професора П.М. Рабіновича, при виборі методологічного інструментарію необхідно керуватися трьома постулатами: 1) об'єктивною обумовленістю обраних методів дослідження; 2) необхідністю встановлення єдиної істини, вірогідність якої можна довести й перевірити за допомогою певних об'єктивних критеріїв; 3) спроможністю дослідницького методу наближати до розкриття соціальної сутності явищ, що вивчаються, а не призводити до приховування, затушовування їх [15, с. 618–619]. При цьому обрані методи повинні являти собою шляхи вивчення, способи пізнання відповід-

них суспільних відносин, засоби отримання про них нових знань та їх логічну класифікацію і згрупування з метою систематизації для подальшого вивчення. Втім, будь-який окремих метод сам по собі не зможе забезпечити досягнення бажаних результатів, потрібно його вміло застосовувати, оскільки істинність результатів дослідження насамперед залежить від правильності обраного дослідником шляху. «Будь-яке дослідження є науковим, якщо воно є істинним, тобто якщо відображає реальність глибоко і повно, точно й адекватно і на цій основі не лише пояснює сьогодення, а й передбачає контури майбутнього...» [13, с. 46].

Отже, заради отримання найбільш достовірних наукових результатів дослідження особливостей демонтажу тоталітарного спадку пострадянських країн у 1990-х роках слід, на нашу думку, спиратися на відповідний доробок зарубіжних і вітчизняних дослідників (як світських, так і церковних) з цієї проблематики, необхідну нормативно-правову та договірну базу названих вище суб'єктів міжнародного права і застосувати комплекс філософсько-світоглядних, загальнонаукових і спеціально-наукових методів для аналізу суспільно-політичної трансформації колишніх радянських республік протягом останніх 30 років їх незалежного існування з метою використання набутого ними позитивного досвіду для потреб вітчизняного державного будівництва та розбудови громадянського суспільства в Україні.

Використані джерела та література:

1. Горбатенко В. П. Тоталітаризм. *Юридична енциклопедія* : У 6 т. Т. 6. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2004. С. 111-112.
2. Юдин А. Тоталітаризм. *Католическая энциклопедия* : В 5 т. Т. 4. / Под ред. В.Л. Задворного. Москва: Изд-во Францисканцев, 2011. 1962 с.
3. Горелов А. Демократия. *Католическая энциклопедия* : В 5 т. Т. 1. / Под ред. Григория Цероха OFM Conv. Москва: Изд-во Францисканцев, 2002. 1906 с.
4. Кодекс канонического права. Москва : Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2007. 620 с.
5. Енцикліка папи Пія IX «Quanta cura» від 8 грудня 1864 року. *Acta Apostolicae Sedis*. Roma, 1867. № 3. Р. 160-167.
6. Енцикліка папи Пія XI «Divini Redemptoris» від 19 березня 1937 року. *Acta Apostolicae Sedis*. Citta del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 1937. № 29. Р. 65-106.
7. Енцикліка папи Пія XI «Mit brennender Sorge» від 14 березня 1937 року. *Acta Apostolicae Sedis*. Citta del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 1937. № 29. Р. 145-167.

8. Енцикліка папи Пія XI «Non abbiamo bisogno» від 29 червня 1931 року. *Acta Apostolicae Sedis*. Citta del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 1931. № 23. Р. 285-312.
9. Пастырская Конституція о Церкви в современном мире (*Gaudium et spes*). *Документи II Ватиканского Собора*. Москва: Paoline. 2004. С. 447-556.
10. Декларация о религиозной свободе (*Dignitatis humanae*). *Документы II Ватиканского Собора*. Москва: Paoline. 2004. С. 336-351.
11. Енцикліка папи Іоанна Павла II «Centesimus annus» від 1 травня 1991 року. *Acta Apostolicae Sedis*. Citta del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 1991. № 83. Р. 793-867.
12. Юдин А. Тоталитаризм. *Католическая энциклопедия* : В 5 т. Т. 4. / Под ред. В.Л. Задворного. Москва: Изд-во Францисканцев, 2011. 1962 с.
13. Керимов Д.А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права): монография. [2-е изд.]. Москва: Аванта +, 2001. 560 с.
14. Римаренко Ю.І. Теоретичні основи етнодержавознавства. *Антологія української юридичної думки*: в 10 т. Т. 10. Київ: Юрид. Книга, 2005. 944 с.
15. Рабінович П.М. Методологія юридичної науки. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. Т. 3. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 2001. 792 с.

А.І. Кудряченко

д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України,

директор

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

В.В. Солошенко

к.і.н., доцент,

заступник директора з наукової роботи

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ АЗЕРБАЙДЖАНУ У ПОСТРАДЯНСЬКУ ДОБУ

Проаналізовані складнощі та успіхи понад тридцятирічного розвитку Азербайджанської Республіки у контексті пострадянських трансформацій, які уможливили не лише подолання викликів та кризових явищ перших років незалежності, а й взяти курс на стійкий соціально-економічний розвиток. В основу цього було покладено стратегію національного лідера Гейдара Алієва щодо консолідації суспільства та зміцнення державних інститутів, подолання сепаратизму і економічних реформ. Окремо розглядається значення припинення воєнного протистояння, збереження і розвитку національної самобутності Азербайджану.

Ключові слова: *Азербайджанська Республіка, політична трансформація, пострадянська доба, національна самобутність, воєнне протистояння.*

The Features of the Political Transformation of Azerbaijan in the Post-Soviet Period

There are analyzed difficulties and successes of the more than thirty-year development of the Republic of Azerbaijan in the context of post-Soviet transformations, which made it possible not only to overcome the challenges and crisis phenomena of the first years of independence, but also to take a course for sustainable socio-economic development. This was based on the strategy of the national leader Heydar Aliyev regarding the consolidation of society and strengthening of state institutions, overcoming separatism and economic reforms. The significance of ending military confrontation, preservation and development of Azerbaijan's national identity is considered separately.

Key words: *the Republic of Azerbaijan, political transformation, post-Soviet period, national identity, military confrontation.*

Азербайджанська Демократична Республіка (АДР) постанала 28 травня 1918 р. на тогочасних розвалинах Російської імперії. Прикметним уточненням є те становище, що АДР була першою демократичною державою на мусульманському Сході. Проте серйозні виклики тієї історичної доби та турбулентні зміни через неповних два роки спричинили приєднання Азербайджану до російського ареалу, а згодом визначили неоднозначний радянський період розвитку.

Тож у сучасну історичну добу Азербайджанська Республіка пройшла вже понад тридцятирічний шлях незалежного розвитку. У період 1991 – 2021 рр. 28 травня щороку іменувалося в АР як День Республіки. На пленарному засіданні парламенту Азербайджану 15 жовтня 2021 р. було ухвалено новий закон «Про День незалежності». Того ж дня цей закон було затверджено президентом Ільхамом Алієвим. Після затвердження закону попереднє найменування 28 травня – День Республіки – було змінено на День незалежності.

З урахуванням цих та інших чинників вельми слушним є з'ясування засад політичного оновлення незалежного Азербайджану у

пострадянську добу. Більше того, автори зосереджують увагу здебільшого на аналізі політичних трансформацій даного історичного періоду та формуванні засад стійкого розвитку цієї дружньої та історично близької для нас держави.

Загальновідомо, що із кола країн так званої молодшої демократії Азербайджан одна із тих держав, яка протягом крайніх десятиліть стрімко розвивається та за понад тридцятирічний шлях незалежного сходження досягла не лише економічного зростання, а й політичної стабільності та успішних перетворень у всіх царинах буття. Вельми переконливим свідченням успішного поступу стало відновлення у листопаді 2020 р. територіальної цілісності та суверенітету Азербайджанської держави у її міжнародновизнаних кордонах. Азербайджан у цей нелегкий постконфліктний та постпандемічний період вступає у якісно новий етап свого розвитку. Офіційний Баку слушно використовує власні економічні та політичні можливості для реалізації своїх національних інтересів, а також зміцнення регіональних і глобальних позицій. Нині Азербайджан – це загально визнаний лідер в регіоні і надійний партнер на міжнародній арені.

Слід відзначити, що за рівнем соціально-економічного розвитку у складі колишнього Радянського Союзу Азербайджанська РСР відставала від багатьох інших республік величезної держави, випереджаючи лише Центрально-азійські республіки (крім Казахстану) і Молдову. На такий вельми невтішний стан указували й експерти у доповіді ООН 1990 р., коли Азербайджан за індексом розвитку людського потенціалу перебував на 10-му місці серед усіх радянських республік і посідав 62-у позицію серед обстежуваних 173 країн світу. Саме у останні роки існування СРСР та у перші кілька років після його фрагментування, певно, що найтяжчі випробовування випали на долю Азербайджану. Саме величезні соціально-економічні напруження протягом 1988–1995 рр. були характерними ознаками цієї держави.

Серпневий заколот 1991 р. радянської найвищої бюрократії у Москві значно прискорив відцентрові тенденції. У Азербайджанській РСР, як і в інших частинах колишньої наддержави, відбулися значні суспільно-політичні зрушення, а також зміни владно-політичних структур. Верховна Рада АзРСР одностайно прийняла 30 серпня 1991 р. «Декларацію про відновлення державної незалежності Азербайджанської Республіки», а 18 жовтня – відповідний Конституційний

акт. Політична воля громадян до життя в суверенній державі була підтверджена на всенародному голосуванні 29 грудня 1991 р. 95% населення країни. Відтак Азербайджанська Республіка проголошувалася незалежною, демократичною, світською державою, наступницею Азербайджанської Демократичної Республіки 1918–1920 рр. Згідно з положеннями прийнятого Акту був взятий курс країни на розвиток демократичних механізмів політичного управління, націленість на створення можливостей для максимальної реалізації прав і свобод кожного громадянина. Перед керівництвом новопосталої держави стояли завдання трансформаційних перетворень, практично, у всіх царинах буття. Республіканський загін Компартії пронизував усі державні та адміністративні царини. Новою політичною складовою стало формування у серпні 1988 р. опозиційної партії – Народного фронту Азербайджану. Важливо, що з арештом заколотників у Москві та прийняттям декларацій стосовно державної незалежності колишніх союзних республік, у них події розвивалися досить стрімко. В Азербайджані була розпущена республіканська Компартія, запроваджувався пост президента у якості глави держави. А 2 вересня 1991 р. була проголошена, так звана, Нагірно-Карабаська Республіка. Вже 8 вересня 1991 р. останній керівник ЦК партії Азербайджану – Аяз Муталібов був обраний першим президентом держави. Верховна Рада, будучи вищим законодавчим органом Азербайджанської Республіки, 23 листопада 1991 р. скасувала статус автономії Нагірного Карабаху. Кабінет Міністрів Азербайджанської Республіки став виконавчим і керівним органом над міністерствами та іншими виконавчими органами при президенті Азербайджану.

Ускладнюючим чинником реформування на початку 1990-х рр. був воєнний конфлікт з сусідньою Вірменією, який швидко переріс у затяжну війну. Зі скасуванням Азербайджаном автономного статусу Нагірно-Карабаської області отримав розвій збройний конфлікт між вірменським та азербайджанським населенням області, до того ж Вірменія виступила на боці сепаратистів Карабаху.

Таким чином, у цих вкрай складних умовах проходило становлення нової системи правління в Азербайджанській Республіці. Проте на рубежі 1991–1992 рр., коли політична система, яка зазнавала відчутних трансформацій, а її очільники не спромоглися вибудувати інституційний фундамент політичного управління в нових умовах,

відчутно проявлялася втрата контролю над внутрішньополітичною ситуацією. Низка військових поразок і вторгнення вірменських військ на територію Азербайджану не привели до консолідації національних політичних еліт, натомість, різко загострилося внутрішнє протистояння.

Після лютневої трагедії 1992 р. у м. Ходжали в Нагірному Карабасі і кривавої різанини азербайджанського населення вірменськими військами за підтримки підрозділів 336-го Гвардійського мотострілкового полку військ СНД 6 березня 1992 р. Аяз Муталібов під тиском опозиції вимушено пішов у відставку.

Відтак 7 червня 1992 р. відбулися вперше вибори президента республіки на альтернативних засадах. На виборах за підтримки 59,4% виборців переміг керівник націоналістичного Народного фронту Азербайджану Абульфаз Ельчібей. А кандидат від Демократичної спілки інтелігенції, посів друге місце з 33% голосів.

Проте і новому президенту не вдалося стабілізувати ситуацію в країні. Криза азербайджанської державності поглиблювалася та перейшла у силове протистояння. Період правління Ельчібея (червень 1992 – червень 1993 рр.) був відзначений подальшою деструктурацією політичної системи. Єдиними значущими політичними кроками Абульфаза Ельчібея були: зміцнення енергетичного партнерства зі США в контексті підготовки «контракту століття», військово-політичне співробітництво з Туреччиною, вихід зі складу СНД, виведення російських військових баз з території Азербайджану і різке посилення антиросійської риторики.

Невдачі у ході військового протистояння і некомпетентність уряду викликали кризу влади та дезінтеграційні процеси, наростання сепаратизму. 24 жовтня 1992 р. прибічники НФА, захопивши будівлі Міністерства внутрішніх справ і телецентру в Нахічевані, спробували здійснити збройний переворот у цій автономії. Проте пред'явлення тогочасним керівником Нахічевані Гейдаром Алієвим ультиматуму, змусило заколотників покинути будівлю МВС.

15 червня 1993 р. головою Міллі Меджлісу – парламенту країни, було обрано Гейдара Алієва. Ця дата відзначається в Азербайджані як День національного порятунку. Попри причетність до радянської номенклатури, Гейдар Алієв користувався серед населення своєї країни повагою і авторитетом. Це, окрім всього іншого, уможливлювало для

нього прийняття навіть непопулярних, але стратегічно важливих рішень державницької спрямованості. Лідер нації керувався національними інтересами, спирався, перш за все, на досвідчених управлінців, господарників, рішуче звільняючи з державних посад популістів та тих політиків, хто не виправдовував довіру [1]. Досвідченому політику і державному діячу Г. Алієву довелося приймати непопулярні рішення стосовно військової агресії Вірменії, а також подолати загрозу громадянської війни й економічну кризу, які призвели практично до паралічу державних інститутів Азербайджану, проводити виважені заходи щодо консолідації суспільства.

У травні 1994 р. президент Гейдар Алієв, незважаючи на втрату контролю над значною частиною території країни, пішов на підписання трьохсторонньої угоди про припинення вогню. Вже 6 травня 1994 р. представники Азербайджану, НКР і Вірменії підписали в Бішкеку за посередництва Росії угоду про припинення вогню, а 12 травня ця угода набрала чинності. У підсумку воєнної агресії вірмен 20% азербайджанських земель – територія Нагірного Карабаху і прилеглих до нього 7 районів, були окуповані та перейшли під контроль Вірменії. Наслідком цього 700 тис. азербайджанців були вимушені полишити рідні домівки і тимчасово були розселені у понад 60 містах і районах Азербайджану.

Важливим досягненням Г. Алієва і доленосною запорукою консолідації та перетворень стали відхід його від крайнього націоналізму НФА та розроблена концепція національної ідеї – азербайджанства, як умови збереження національної самобутності народу, зростання суспільної свідомості соціуму. Розроблена і запропонована Г. Алієвим суспільству концепція розвитку держави об'єднувала три компоненти: «національну незалежність – національну ідентичність – інтеграцію до світового співтовариства». Саме вона стала провідною для всіх етнічних груп, які проживають в Азербайджані і вважають його своєю спільною Батьківщиною, та отримала у подальшому визначення «азербайджаністика». Політик наголошував, що жодні засоби не об'єднують народи так, як мова, національно-духовні традиції і цінності, які важливі для громадян держави та й для азербайджанців, які живуть у зарубіжних країнах [2]. Вкрай важливо, щоб всі вони підтримували, допомагали один одному, щоб разом дотримувалися своїх національних звичаїв і традицій, спільно відзначали національ-

ні свята. «Азербайджанство, – на думку Гейдара Алієва, – означає збереження своєї національної приналежності, національно-духовних цінностей і в той же час збагачення їх синтезом, інтеграцією з загальнолюдськими цінностями, які сприяють розвитку кожної людини».

Стратегічно важливим кроком політико-правового характеру для розвитку національної держави та її економіки стало прийняття на всенародному референдумі 12 листопада 1995 р. Конституції незалежної Азербайджанської Республіки [3]. Нова Конституція, визначивши систему державного правління, права і обов'язки громадян та держави, одночасно відобразила й основи політичної та економічної системи, найважливіші принципи функціонування держави. В АР державна влада організована за демократичними засадами поділу влади. Відповідно до концепції поділу влади, виконавча її складова належить Президенту Азербайджанської Республіки, законодавча – парламенту, Міллі Меджлісу АР (125 депутатів), судову владу здійснюють незалежні суди.

Вищою метою держави проголошувалося забезпечення прав і свобод людини та громадянина, підкреслювалася соціальна спрямованість державної політики. У жовтні 1998 р. Г. Алієв був переобраний президентом Азербайджану на другий термін, набравши 77,7% голосів виборців. Його основний суперник Е. Мамедов здобув підтримку 11,84% громадян, які взяли участь у голосуванні. Спостерігачі ОБСЄ відзначили певні вади виборчого процесу. Згідно з висновком міжнародних і національних спостерігачів, перші парламентські вибори в Азербайджані періоду незалежності в листопаді 1995 р., президентські вибори в жовтні 1998 р. і перші муніципальні вибори в грудні 1999 р. і березні 2000 р. мали певні відхилення від демократичних стандартів. Певні закиди у сторону офіційного Баку небезпідставно робилися і за знакових подій наступних політичних змін. Подальша політична динаміка в країні засвідчила посилення авторитаризму та формування системи «керованої демократії». Водночас слід однозначно наголосити, що саме постать Гейдара Алієва, його організаторський талант і чудові лідерські та людські якості, далекоглядність державотворця врятували країну. Саме він став головним будівничим сучасного Азербайджану з його довершеною структурою законодавчої і виконавчої влади.

Використані джерела та література:

1. Ахундова Э. Гейдар Алиев. Личность и эпоха в 3-х томах. Т.3. Возвращение (1990-2003). Москва: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2020. 624 с., ил.
2. Кудряченко А.І., Солошенко В.В. Азербайджанська Республіка: засади успішних трансформаційних перетворень. *Тематичний випуск журналу Проблеми всесвітньої історії*. 2021. 4(16) С. 155-174.
3. Конституция Азербайджанской Республики. Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев. URL: <https://ru.president.az/azerbaijan/constitution>

Т.О. Метельова

к.філос.н., доцент,

провідний науковий співробітник

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ТОТАЛІТАРНИЙ СПАДОК ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН ЯК ВИКЛИК ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВ: ЦІННІСНИЙ ВИМІР

Розглянуто дві поширені в країнах пострадянського простору базові моделі державотворення, що корелюють з також базовими ціннісними системами. Показано, що панування культурних інваріантів, ґрунтованих на так званій Другій ціннісній системі, призвело в азійській частині пострадянського простору до архаїзації суспільно-політичних стосунків. Відродження ж національно-культурного життя в європейській частині потягло за собою посилення Першої ціннісної системи.

Ключові слова: ціннісні системи, пострадянські країни, державотворення, тоталітарний спадок, демократизація.

The Totalitarian Heritage of Post-Soviet Countries as a Challenge to the Democratization of Societies: The Value Dimension

Two basic models of state creation that are widespread in the countries of the post-Soviet space and correlate with the basic value systems are considered. It is shown that the dominance of cultural invariants based on the so-called Second Value System has led to the archaization of socio-

political relations in the Asian part of the post-Soviet space. The revival of the national-cultural life in the European part entailed the strengthening of the first value system.

Key words: *value systems, post-Soviet countries, state creation, totalitarian legacy, democratization.*

Одним з визначальних складників сучасних модернізаційних процесів і водночас їх якісним мірилом (якщо модернізацію розуміти в її постмодерному сенсі) є демократизація – перехід від недемократичних (авторитарних, тоталітарних, вертикально організованих) процедур і механізмів здійснення суспільного життя до демократичних або ж зростання потужності вже наявної форми демократії, дедалі більша активна участь усіх рівноправних за законом громадян держави та їх об'єднань у суспільному житті та контроль над державою з боку громадянського суспільства. Відтак будь-які модернізаційні процеси, навіть ті, що відбуваються у провідних країнах світу, корелюють з процесами демократизації. Інша річ, що така кореляція може бути прямою чи зворотною, а сам зв'язок модернізації та демократизації – це, радше, зв'язок між двома вимірами суспільної трансформації: техніко-технологічним і соціокультурно-політичним.

Розбудова державності країн, що постали на пострадянському просторі після руйнації СРСР, відбувалась у типових для посттоталітарних країн умовах тривалого панування стереотипів тоталітарного мислення, що мають велику інерційну силу й зберігаються ще довго по тому, як зникла генеруюча їх реальність. Тим більше, що й реальність, в якій опинилися нові незалежні держави, являла собою скоріше ціннісний вакуум, середовище деструкції минулого, однак не сприяла продукуванню новацій. Якщо оксамитовим революціям у більшості східноєвропейських країн соціалістичного табору – Угорщині, Польщі, Югославії, Чехословаччині, Болгарії, Румунії передувало повільне «проростання» комунікативних – ринкових, ідейних, організаційних тощо – засад демократії (як-от, скажімо, тривале існування дрібного підприємництва в Угорщині й Югославії в епоху «розвиненого соціалізму»), що поступово формували зародки громадянського суспільства ще за панування в цілому соціалістичного ладу, то пострадянські країни поставали на місці руйнації політичного ладу і майже цілковитої відсутності подібних паростків.

Такі специфічні умови в азійській частині СРСР призвели до швидкого відродження притаманної їм до входження в СРСР архаїчної системи цінностей у державотворенні, що спричинило виникнення державних утворень на кшталт Туркменістану, де в середині 1990-х рр. тодішній президент Сапармурат Ниязов цілком серйозно проголосив метою державотворення побудову розвиненого феодалізму й цілеспрямовано почав трансформувати державні структури й засади державності згідно з проголошеною метою: перейменувавши збережену Комуністичну партію в Демократичну й очоливши її, запровадив, наприклад, десятину – обов'язкове відрахування десятої частки всіх доходів фізичних і юридичних осіб у партійну скарбницю. Прикладів таких дивних на погляд європейця «новацій» у дусі повернення до прадавнього минулого, у країнах азійської частини СРСР можна назвати безліч, і Туркменістан тут – лише особливо яскравий і граничний випадок. Власне, падіння тоталітарного ладу в більшості азійських республік СРСР призвело до архаїзації соціально-політичних структур, здійснюваної на ґрунті переформатування тоталітарної ж системи цінностей у відповідний – теж архаїчний бік.

По-іншому формувалася логіка державотворення в європейській частині колишнього Радянського Союзу. Територіальна наближеність до Європи й невикорінюваність закарбованих у культурну пам'ять, у мистецькі витвори та філософські концепти, ціннісних засад етнонаціонального буття, суголосних тим-таки європейським, справляли свій вплив. Вивільнені від імперського пресингу етнонаціональні джерела ставали щодалі більш доступні для широкого споживача культурного продукту і перетворювалися на відчутний чинник державотворення.

Водночас тривале панування далекої від європейськості системи цінностей, десятиліттями тоталітарно насаджуваної та ідеологічно підживлюваної, зберігало за собою ментальні форпости: ціннісні засади радянського соціуму не зникли разом з руйнацією СРСР. Таким чином, формування найновішої державності в Україні, Молдові, Грузії відбувалося в умовах протистояння й протиборства двох ціннісних систем, що, як виявилось, дуже швидко і не без вправного цілеспрямованого впливу північного сусіда отримали в кожній з держав свою територіальну й соціально-політичну локалізацію. Ціннісний розкол країн, робота над подоланням якого державами практично не

проводилася, зрештою призвів (у Молдові раніше за інших, в Україні – пізніше) до втрати ними державного суверенітету над частиною своїх територій. Водночас наявність загрозливого ціннісного розколу, принаймні в Україні, з очевидністю доводили соціологічні дослідження, що з 1994 р. й і до моменту окупації Росією частини її території у 2014 р. проводилися щорічно: 20 років поспіль частина України (Захід) виразно ідентифікувала себе в національних категоріях і маркером самоідентифікації особистості мала переважно культурні чинники, провідні ж категорії і маркери самоідентифікації на Сході України виразно тяжіли до соціального характеру [1].

Інший, соціально-політичний вимір розподілу ціннісних систем знайшов своє відображення у політичному структуруванні та, опосередковано, у правовому полі пострадянських країн Європи. Отримання ними незалежності «зверху» без формування необхідних передумов у вигляді визрівання зародків громадянського суспільства, призвели до довгого переважання в її залучених до державотворення політичних формуваннях носіїв тоталітарних стереотипів мислення й управлінських рішень. Майже в недоторканному вигляді довго зберігався кадровий склад «реалізаторів рішень» – представників вищої, а особливо середньої й нижчої ланки виконавців-чиновників, очевидно цілком байдужих до політичних маркерів, але таких, чий світогляд сформовано на ґрунті тоталітарних цінностей. Відтак у той час, коли більшість населення опинилася, так би мовити, між двох систем цінностей, його «елітарна» й особливо владно-виконавча частина все ще подеколи явно, інколи ж приховано й навіть не усвідомлювано протягувала до всіх сфер суспільного життя все ті ж тоталітарні цінності, незрідка – й до законодавчих актів і цілком систематично – до управлінської практики.

Треба сказати й про відмінність ціннісних систем, що лягли в основу державотворення пострадянських країн. За В. Лефевром [2] існує дві базові ціннісні системи (факт, який йому вдалося встановити емпірично й практично). Перша морально-етична система, поширена, як показав В. Лефевр, серед представників суспільств відкритого типу (країн Західного світу – Європи й Північної Америки), головною цінністю має одиничну особистість, від якої її спільнота (будь-яка – не залежно від того, чи це держава, чи громада, чи нація або етнос, чи якесь інше утворення на будь-яких засадах) є похідною. Цей осно-

воположний принцип, це переживання одиничного як цінності, що прокинулося ще за часів античності (у Давньосхідних цивілізаціях одиничне переживається як негативне й неналежне – як антицінність, що відбилось в культурних артефактах Давнього Сходу та його релігійних і філософських системах [3]), зберігається й у християнському світі Середньовіччя. Отримує воно остаточну легітимність й легальність у добу Модерну. Воно формує, так би мовити, «прикладні» або поведінкові вияви Першої морально-етичної системи – неможливість поєднання доброї мети з поганими засобами її досягнення та психологічна орієнтація її носія на пошук компромісу й порозуміння. За великим рахунком, культивована в європейському суспільстві Перша морально-етична система не сумісна з політичним і культурним месіанізмом.

Друга моральна етична система, притаманна суспільствам замкненого типу (до яких належать Давньосхідні цивілізації, багато в чому – суспільства середньовічні, навіть європейські, і значною мірою – сучасні азійські (за деякими винятками, - хоч і ці винятки зберігають певні риси своїх історичних попередників) та цілковито відносяться держави тоталітарні, базується на протилежній ціннісній ієрархії. Тут верхівку ціннісної системи посідає спільнота, щодо якої кожен її представник – лише похідний і вторинний. Спільнота – понад усе. А отже заради блага спільноти можна й треба жертвувати всім іншим. Принесення одиничного в жертву заради збереження спільноти в недоторканному вигляді – аж до фізичної самопожертви й, що значно страшніше, до жертвування іншими особистостями – обов'язок кожного її представника.

Основу тоталітарного буття становить така ціннісна ієрархія, за якої на верхівці цієї піраміди перебуває спільне, загальне, яке на практиці, імперативно цілком і без залишку підпорядковує собі будь-яке одиничне й потребує його уніфікації та «підгонки під зразок». Тоталітарні системи дають якнайяскравіші приклади дії такої ціннісної настанови.

Одиничне, коли воно претендує на особистість, на особливі потреби й прагнення, на дещо особливе, не цілком розчинене в спільному існуванні буття, є – сприймається і переживається – заздалегідь злочинним. Відтак будь-які паростки одиничного й особливого мають безжально винищуватися як такі, що суперечать принципу надцінності

спільноти і загрожують їй самим своїм існуванням. Звідси випливає не лише можливість жертвування будь-чим (у тому числі й іншими цінностями) задля досягнення блага спільноти, а й налаштованість на конфронтацію з представниками іншої спільноти – носіями іншого світогляду, інших цінностей, будь-якої іншості як такої. За такої ситуації найвища цінність – вона ж і єдина істина, добро й краса, і вона та, що належить його спільноті, носієм, речником та впроваджувачем якої він є. Не може бути двох істин, а відтак носій іншого світогляду, іншої думки, інших ознак, навіть носій інших – приватних – потреб має бути або поборений та інкорпорований у спільноту-цінність, або – знищений.

У діалозі представників полярних ціннісних систем уважне ставлення представника Першої до співрозмовника сприйматиметься тим за підступ і нещирість, а аргументи на користь своєї принципової позиції – за конфронтацію. Натомість представник Першої системи буде дуже здивований і обурений тим, що на мирних переговорах опоненти нібито погоджувалися на пропозиції й були налаштовані конструктивно, однак після їх закінчення знехтували домовленостями. З погляду Другої морально-етичної системи задля досягнення мети (збереження надцінності) цілком схвалюваним є нехтування частковостями і застосування будь-яких засобів: адже мета виправдовує засоби. Що, однак, є цілковито неприпустимим і засуджуваним з позицій Першої системи.

Властива суспільствам з домінуванням Першої морально-етичної системи (вони ж – ринкові, вони ж – демократичні) апріорна світоглядна настанова на визнання розмаїття як цінності, визнання за Іншим його права бути таким як умови того, щоб мені бути самим собою, й є, за великим рахунком, вихідною ціннісною засадою існування громадянського суспільства як запоруки демократизації. У загальному виразі Перша (ринкова й демократична) система зростає з легітимності Іншого й іншості, легітимності різноманітності. Для Другої – різноманітність, як і феномен Іншого, є негативною цінністю, антицінністю, що має долатися. Ось ці «ціннісні ядра» і становлять інваріанти ціннісних систем, утілення яких на практиці може бути доволі варіативним, оскільки пов'язане з їх транскрибуванням через притаманні певній спільноті (нації, етносу, локальній групі тощо) культурні паттерни. Варіативність політичної практики євро-

пейських країн, як і відмінність їхніх культур, за всієї спільності ціннісного ядра зумовлена широким полем варіативності і нетотожності знаково-символічних рядів, через які може виявлятися й виявляється спільне ціннісне ядро.

Специфікою дійсності пострадянських країн Європи тривалий час було й якоюсь мірою залишається досі співіснування, переплетіння й протиборство двох ціннісних ядер, двох морально-етичних систем, репрезентоване як по горизонталі – у територіальному їх розподілі, так і по вертикалі – у владних взаєминах.

А проте, хоча болісність проблем трансформації від тоталітаризму до демократії й справді полягає в зміні системи цінностей, однак не лише не вичерпується нею, а й потребує зовсім інших, ніж пропагандистсько-виховних і нормативних підходів. Комунікативні зміни, що й зумовлюють можливість і громадянського суспільства, і правової держави, як необхідних складників демократизації, і відповідної їм системи цінностей, є змінами, відповідальність за які може й повинна нести держава у вигляді забезпечення правових засад визнання за особою та об'єднаннями осіб права на самочинність та законодавче окреслення максимально широких рамок поля, на якому унеможливлено її ж, держави, втручання у волевиявлення цих суб'єктів. Отже наполегливе законодавче забезпечення полісуб'єктного характеру комунікації – не лише в політичній царині через запровадження й підтримання багатопартійності, не лише в економічній царині у вигляді усунення перешкод існування вільного ринку, а й в царині соціальній – як забезпечення широкого простору самочинності суб'єктів становитиме об'єктивну умову одночасного визрівання громадянського суспільства і – системи цінностей, на яких воно ґрунтується.

Використані джерела та література:

1. Метельова Т.О. Національна ідентифікація в українському та європейському вимірах. Україна в Європі: контекст міжнародних відносин / за редакцією д.і.н., проф. А.І. Кудряченка. Київ.: Фенікс, 2011. С. 118–129.
2. Лефевр В.А. От психофизики к моделированию души. *Вопросы философии*. 1990, № 7. С. 51–58.
3. Лефевр В.А. Алгебра совести. Когито-Центр, 2003, 426 с.
4. Метельова Т.О. Людина в історії: пошук системних закономірностей. Київ: Українська книга, 2002. 445 с.

В.М. Ткаченко
д.і.н., проф., чл.-кор. НАПН України,
головний науковий співробітник
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОДОЛАННЯ ТОТАЛІТАРНОГО СПАДКУ РОСІЇ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОСІЙСЬКИХ АНАЛІТИЧНИХ СЛУЖБ)

У роботі розглянуто проблематику тоталітарного спадку в сучасній Росії на базі матеріалів російських аналітичних центрів. Проаналізовано міркування провідних російських аналітиків стосовно внутрішньої та зовнішньої політики Російської Федерації в умовах протистояння з Заходом. Виявлено нездатність побудови в Росії в найближчій перспективі громадянського суспільства при умові збереження авторитарних тенденцій в економіці та політиці. Зазначено суперечливий характер політики правлячої верхівки Росії та небезпека для держави вирішувати внутрішні проблеми зовнішніми авантюрами, що може мати згубні наслідки для майбутнього країни.

Ключові слова: Російська Федерація, тоталітарний спадок, аналітичні центри, пострадянський простір, авторитарний режим.

On the Issue of Overcoming the Totalitarian Heritage of Russia (on the Basis of the Materials of the Russian Think-tanks)

The article considers the problem of totalitarian heritage in modern Russia based on materials from Russian think-tanks. The article analyses the reasoning of influential Russian analysts regarding the internal and foreign policy of the Russian Federation under conditions of confrontation with the West. The inability to build a civil society in Russia shortly has been revealed in maintaining authoritarian tendencies in the economy and politics. The controversial nature of the policy of the ruling top of Russia and the danger for the state of solving problems in-house by external ventures have been emphasized. This could have harmful consequences for the future of the country.

Key words: Russian Federation, totalitarian heritage, think-tanks, post-Soviet space, authoritarian regime.

Точка неповернення. Більше тридцяти років пострадянської доби у РФ були позначені невгаваючим пошуком «російської ідеї». Водночас «нові рубежі» очільники політичної номенклатури (але далеко не еліти!) уявляли по-своєму. Одні заявляли про доцільність запозичення світового досвіду соціально відповідальної держави, інші брутально перейняли жаждою влади й власності, треті взяли за відродження великодержавності.

В результаті відбулося формування авторитарного олігархічного режиму з його подальшою еволюцією до тоталітаризму й фашизації суспільства. Стаття Путіна «Про історичну єдність росіян і українців» знаменувала собою скочування до ідеології, політики й практики нацизму у «остаточному вирішенні українського питання» на зразок гітлерівської стратегії «остаточного вирішення єврейського питання». І тут мало кого можуть переконати запевнення директора Московського центру Карнегі, члена Ради із зовнішньої і оборонної політики Росії Дмитра Треніна, що, мовляв, «у російській культурі немає місця расизму, а антисемітизм – державний і побутовий – вважається ганебним, осуджуваним явищем» [2].

Що вже говорити про виправдання агресивної політики Росії щодо України. Той же Тренін цинічно заявляє, що широкомасштабне воєнне вторгнення в Україну переслідувало конкретну ціль: «вирішити силовим способом низку геостратегічних завдань в Україні і – ширше – на європейському напрямі в цілому. В політичному відношенні Росія зійшла з орбіти Заходу ще в середині 2000-х рр.; економічний та інтеграційний проєкт «Великої Європи» був остаточно похований в середині 2010-х, з тих пір ситуація стала погіршуватися. У лютому 2022 р. відбулося якісне зрушення: наростаюча конфронтація із Заходом набула форми опосередкованої війни Росії із США та НАТО на території України. Ця війна вписується в складний процес зміни світового порядку...» [2].

Щоправда російські аналітики і не приховують того факту, що саме Росія, шляхом нагнітання хаосу, стала ініціатором ревізійністського перегляду світового порядку: «Силові дії Росії в цьому контексті – розпочинаючи з війни на Кавказі в 2008 р. і особливо з української кризи 2014 р. – відіграли роль спускового гачка, що задавав геополітичні зрушення. Військова операція 2022 р. стала щонайважливішим рубежем. Точка неповернення у відносинах Росії з Америкою і Європою пройдена» [2].

Ідейно-політична криза. З огляду на зазначене слід аналізувати всі прояви поглиблення кризи в російському соціумі, які в подальшому можуть дати поштовх до осмислення глобальних зрушень у світі й наступного переосмислення основних напрямів можливої еволюції російського суспільства. Дати вичерпну відповідь щодо того, чи ця еволюція буде у бік європеїзації, чи навпаки – у бік азіатського способу життєдіяльності – на сьогоднішній день видається передчасно. Достеменно можна лише стверджувати, що насаджувані Кремлем тоталітарні тенденції унаочнюють поглиблення кризового стану Росії. І це має стати лейтмотивом подальшого наукового аналізу.

Наразі, доки в Кремлі править Путін, домінуючою є тенденція відмови від «позиціювання Росії не лише як великої європейської держави, невіддільної частини балансу сил на континенті, але і як складової частини загальноєвропейської цивілізації». Поки що протистояння Росії засадам європейської цивілізації пояснюється московськими аналітиками таким чином: колективний Захід не міг включити у свою спільноту настільки крупну величину, не розхитавши основи своєї конструкції, а Росія, зі свого боку, не могла підпорядкуватися європейським правилам, оскільки, мовляв, самостійність Росії «тісно вплетена в її ДНК». А вже коли справа доходить до генетики, то підставою для повного розриву із Заходом стала не помилка, а сувора «необхідність для Росії сприймати себе не лише як окрему від Європи політичну одиницю, що об'єдналася на західній платформі, але і як самостійну – насамперед по відношенню до Європи – цивілізацію» [2].

Україна ж навпаки – обрала шлях європейської цивілізованості. Росія тим часом проголосила себе окремою державою-цивілізацією. У поняття держави, брехливо декларують російські ідеологи, вона включила «насамперед здатність утримувати в органічній єдності й рівності різноманітні елементи. Це утримання можливе завдяки потужному державному началу, що відіграє роль надійного стрижня й гнучкого каркасу... Саме спільна держава є щонайважливішою цінністю для цієї складної цивілізації» [2].

Отже, в даній ідеологемі знаходить свій вираз тенденція до фашизації країни, де не держава для людини, а людина для держави. А тим часом серед людей втрачається віра у систему цінностей, що сповідуються цією державою. Тож щоб знайти пояснення процесу роз-

паду імперської держави, Дмитро Тренін вдається до таких пасажів: «Російська імперія розпалася не стільки під впливом тягаря Світової війни, скільки внаслідок втрати віри й довіри верховній владі. Радянський Союз загинув не стільки в результаті дефіциту товарів у магазинах, скільки від брехливості офіційної ідеології, що дедали більше розходилася з реальним життям». Де вже тут говорити про «органічну єдність і рівність різnorідних елементів»? [2]. Нинішнє широкомасштабне вторгнення Росії в Україну стало наочним доказом того, що шовіністичні великодержавні заяви Кремля суголосні з людоежерською практикою.

Тим часом, успіхи Збройних Сил України засвідчили нездоланну силу українського народу, праведність обраного ним шляху до європейської цивілізованості. І це стало справжнім шоком для білякремлівських аналітиків. За словами голови президії Ради із зовнішньої й оборонної політики Федора Лук'янова, «Те, що розпочалося в лютому 2022 р., перевернуло зовнішню й оборонну політику, поставило усіх в умови, що здавалися неможливими ще декілька місяців тому, підвело ризику під епохою» [1]. Постало питання «про створення нової основи для розвитку», «формування не декларативного, а справжнього консенсусу, створення такої моделі взаємодії суспільства і держави, котра вивільнить енергію першого і забезпечить ефективне функціонування другого» [1].

Тобто, перед Росією постали відвічні питання про систему цінностей, які традиційно не знаходили відповіді впродовж усієї історії, і до яких плин життя повертає щоразу після чергової кризи й суспільної смуті. Все настирливіше, хоча й обережно, серед найбільш довірених осіб Кремля, висловлюються думки, що «народу сучасної Росії належить переосмислити себе і свою країну, розібратися з основами самосвідомості й світобачення й визначитися з тим, куди має вести російський шлях» [2].

Внутрішня політика. До яких же висновків і прогнозів приходять російські аналітики з питань кризової політики? Прикметним є те, що вони з повагою ставляться до досвіду практичної політики ХХ і початку ХХІ століть: «Відмова від комуністичної ідеології й засудження злочинів радянського періоду не повинні заважати можливому використанню тих чи інших соціальних практик ХХ століття» [2]. При цьому аналітики закликають не відмовлятися від «історичних форм

російської держави» – набутих чи то у формі Російського царства, чи Російської імперії, чи СРСР чи то перевидані у нинішній формі російської державності. Що найголовніше – пошуки новітніх форм російської державності не повинні заважати використанню «соціальних практик ХХ століття» [2]. Тоталітарна державність при тому має бути збережена, хоча й належним чином набути нового декору.

Які варіанти трансформації прогнозуються білякремлівськими аналітиками? По-перше, головною сферою, що визначатиме майбутнє Росії, мала б стати внутрішня політика. Санкційна політика Заходу принесла свої результати: Росія хоч-не-хоч змушена опиратися на власні сили. А ці форс-мажорні обставини несуть з собою ризики посилення мобілізаційних заходів і централізованого управління. Принаймні уже в нинішньому дискурсі відкидаються варіанти, що «за умов економічної війни та зовнішніх зусиль щодо ізоляції Росії можна зберегти курс у рамках «ринкової доцільності» й дотримання якихось глобальних правил, щоб потім повернутися до продуктивної взаємодії з колишніми/майбутніми партнерами – нинішніми супротивниками». Отже, курс на автаркію завідомо притлумлює ринкові відносини й посилює фактор «ручного управління».

Одночасно приходить усвідомлення того, що для посилення жорсткості авторитарного управління, на відміну від Китаю, путінській Росії бракує необхідного економічного потенціалу. А тим часом «суспільство і економіка знову кинуті в режим виживання». При цьому «державна не зможе компенсувати збитки від кризи, хіба що певною мірою для найбільш уразливих». І тут, зауважують аналітики, напрошується оптимальний вихід: забезпечення максимально можливої свободи для цього самого виживання.

Але чи є необхідний потенціал (та й бажання!) самозабезпечення у широких верств російського населення, що звикло до державної «зрівнялівки» на певному рівні прожиткового мінімуму? Висновок Федора Лук'янова тут досить обережний: «Але ж свобода для громадян вимагає довіри: держави до них та їхньої до держави. З цим у нас завжди були проблеми у обидві сторони» [1].

Відтак російські аналітики змушені визнати хронічний гандж російського шляху «суверенної демократії» по-путінськи: відсутність належної здатності до самоорганізації суспільства. Держава завжди тримала процес зародження громадянського суспільства стриноже-

ним. На певному етапі завжди приходила «тверда рука», яка слугувала успішним соціальним менеджером. Спроби ліберальних сил, сформувати громадянське суспільство на кшталт західного, після путінських зачисток «залишили неприємний присмак в усіх учасників і закінчилися нинішньою вакханалією «іноагентства». Коли ж громадянську складову суспільства береться оркеструвати сама держава, то зазвичай виходять чергові бюрократизовані структури під чиновницьким кураторством». Такий шлях не призводить до розширення можливостей самоорганізації суспільства.

Недовіра кремлівських володарів до здатності російського суспільства вдіяти щось самостійно спонукає номенклатуру, сформовану здебільшого в середовищі спецслужб, вдаватися до звичних для них методів вирішувати назрілі проблеми країни шляхом «спеціальних операцій». У низці випадків такі дії давали певний результат, що, правда, зазвичай при вирішенні завдань тактичного порядку. Коли ж мова йде про завдання стратегічні, а надто питання війни і миру, за словами Лук'янова, «така методологія стає ризикованою. Навіть якщо після прийняття «спеціальних рішень» суспільство мобілізується на підтримку засобами пропаганди. Так можна забезпечити лояльність, але не причетність. Між тим без причетності громадян розкрити потенціал держави за умов гострої кризи не вдасться» [1].

Отже, перед внутрішньою політикою Росії у всій повноті постала проблема створити новий баланс між суспільством і державою, що був би заснований на якісно новому рівні довіри. До останнього часу вирішити це завдання не вдавалося.

Зовнішня політика. Провал зовнішньополітичної авантюри проти України (та й демократичного Заходу в цілому!) спонукав російських аналітиків до просування нових ідей і пропозицій. Як би це не було ризиковано, але висловлюються думки, що «для Росії на очікуваний період закінчується зовнішня політика у звичній нам формі. Звична форма – це багатолітня (ще з 1990-х рр.) робота щодо повернення нашої країни на значимі позиції у світі. Відновлення статусу замість того, що був втрачений із розпадом СРСР» [1]. Тут аналітики-пропагандисти втішаються тим, що всередині минулого десятиліття відбувся процес «вставання з колін», що знайшло свій вияв і у результатах «точкових операцій і економічних оборудок». На цих окремих напрямках, вважають вони, «Росія добилася видного місця, хоча й не

провідної ролі у міжнародній системі» [1]. Однак на якийсь значимий прорив сподіватися було малоймовірно.

Брутальне вторгнення в Україну різко змінило пріоритети зовнішньої політики: «Тепер це втрачає смисл. Напрацьоване за минулі роки почасти анульовано катаклізмом, почасти зберігає значення, але у значно меншій мірі, ніж в минулому. Світові зміни розпочалися (ота сама зрушена лавина) й інтенсивність їх така, що впливати на них наразі практично неможливо – не лише Росії, але, далєбі, нікому» [1].

Навряд чи в цьому судженні можна погодитися із російськими аналітиками. Впливатимуть на світовий розвиток країни, які довели свою здатність забезпечити новітні технологічні зміни та високий рівень життя й добробуту народу. Однак слід прислухатися і до нових суджень старих клевретів Кремля: «На зміну «зовнішньої політики» Росії приходить її «міжнародне становище» – навколишні обставини, на котрі слід реагувати: пристосовуватися, використовувати, стримувати, упереджувати тощо» [1].

Отже, дехто в Росії зрозумів обмежені можливості формувати світ згідно російських лекал, а віддає перевагу пристосуванню до зовнішніх викликів і наявних внутрішніх можливостей. Насамперед до того, що місце Росії в світі не може не змінитися. Багато в чому непередбачувано змінюється й сам світ. Російська агресія проти України порушила масу проблем, а далі потік подій набув уже власної динаміки глобального здвигу. Була перейдена точка неповернення при ймовірних багатоваріантних результатах.

Тож в Росії стали подекувати, що доведеться відмовитися від нахрапистої дипломатії, а більш зважати на реальний потенціал Росії у світовому контексті. Насамперед мова може йти про саме виживання РФ, її розвиток, збереження себе в якості значимого елемента світового ландшафту. Іншими словами, майбутнє Росії, її місце на політичній карті світу залежатиме здебільшого від успіхів у внутрішній політиці, а не від окреслювання схем того чи іншого варіанту світоустрою.

Нині приходить розуміння того, що співвідношення сил у світі досить відчутно змінюється. Відтак і риторика російських аналітиків є іншою: «Наступна фаза розвитку Росії у світі буде тривати не тридцять років. Усе дуже прискорилося, і у найближчі пару років стане зрозуміло, на яку траєкторію вийде наша країна» [1].

Початок осмислення й переосмислення ролі Росії у світі покладено. Коли і які будуть результати – прогнозувати поки зарано. На це все вельми потужно будуть впливати перебіг та результати подій нинішньої війни. Тож дочекаємось перемоги України.

Використані джерела та література:

1. Лукьянов Ф.А. На передовой. *Россия в глобальной политике*. 2022. Т. 20. № 3. С. 5–10
2. Тренин Д.В. Кто мы, где мы, за что мы – и почему. *Россия в глобальной политике*. 2022. Т. 20. № 3. С. 32–42.
3. Тренин Д.В. «Переиздание» Российской Федерации. *Россия в глобальной политике*. 2022. Т. 20. № 2. С. 27–33.

М.С. Держалюк

д.і.н.,

головний науковий співробітник

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

**ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОБЛЕМИ РФ – РЕЗУЛЬТАТ ЗГУБНОЇ
ПОЛІТИКИ ЇЇ НИНІШНЬОЇ ВЛАДИ**

Висвітлюються демографічні проблеми РФ. Виділяються основні їх причини і наслідки. Відзначається, що показники прискореного скорочення чисельності населення настільки стрімко розвиваються, що стали наближатися до рівня воєнного стану СРСР у 1944 р. Депопуляція населення є найбільш небезпечною проблемою для сучасної РФ. Результати перепису населення РФ (15 жовтня – 14 листопада 2021 р.), що його чисельність складає 147 млн. чол., піддаються сумніву.

Ключові слова: РФ, соціально-економічна сфера, демографічна криза, проблеми регіонів, причини і наслідки, шляхи подолання.

***Demographic Problems of the Russian Federation Are a Result of the
Ruinous Policy of Its Present Administration***

The article describes demographic problems in Russia. There are following reasons for ill demographic tendencies in Russia flagged out in the article. The

pace of population's ageing and its reducing is so harsh that it has approached to the figures of darkest war times of the USSR in 1944. Depopulation is the most dangerous problem for modern Russia. The outcome of the latest RF population census of 15 October – 14 November 2021 are in the public eye nowadays. Russian population increased in 2021 to 147 million people seem questionable.

Key words: *Russian Federation, socio-economic sphere, demographic crisis, problems of regions, cause and consequence, ways to overcome.*

У ході здійснення докорінних трансформаційних перетворень у РФ через відсутність забезпечення домінування правових, демократичних і ринкових механізмів прискореного розвитку базових галузей економіки і ефективних результатів, успішного вирішення соціально-економічних завдань, підвищення рівня життя громадян, не відбулося. Політико-правові та економічні реформи швидко завершилися встановленням олігархічної форми правління. В результаті цього до нинішнього часу лише у незначній частини громадян РФ життєвий рівень покращився, тоді як у переважної більшості з них цього не сталося.

Г.Явлінський (Москва) уже на початку XXI ст. відзначав, що 35% населення РФ зазнає труднощів у задовільненні своїх базових потреб. Привілейований в економічному та майновому відношенні олігархічний клас, який зумів заволодіти власністю, сировинними та фінансовими потоками, складав 5% населення. А решта 70-75% населення жило на рівні простого відтворення або навіть і нижче цього. У нинішні часи соціальна структура російського суспільства не змінилася. Як свідчить В.Ткаченко (Київ), частка вищого та середнього прошарків у суспільстві РФ є надзвичайно низькою і не перевищує 6%. У нижній частині середньої верстви перебуває до 27% населення. Чисельність нижчого прошарку зросла до майже 70%. Причому питома вага перших двох категорій продовжує скорочуватися, а третьої - зростати. Посилення прекаризації/люмпенізації російського соціуму склало основу для перемоги тоталітарної форми правління у цій країні [1, 2, с. 218–219].

Тридцятирічні результати існування цього режиму РФ продовжують негативно позначатися на демографічних процесах, оскільки саме їх визначальні складові з самого початку не отримали сприят-

ливого розвитку і зазнають величезної руйнації. Депопуляція населення Росії - це наслідок домінування упродовж багатьох століть загарбницької політики, постійних війн за розширення територій і поневолення чужих народів, перетворення її на світову імперію. Величезні мілітарні витрати цілковито покривалися за рахунок закріпачених народних мас. В результаті тривалої деструктивної економічної та соціальної політики людські ресурси в Росії остаточно вичерпалися. У радянський період настав фатальний кінець колишньому великому «руському» народові. У незалежній РФ джерела поповнення його потенціалу виснажилися і стали невідновлюваними. Непосильним тягарем стали величезні витрати на розвиток ОПК, а також на ведення повномасштабної війни проти України. Доки триватиме війна РФ проти України і діятимуть запроваджені міжнародні санкції, доти покращення економічного і соціального становища РФ унеможлиблюється. Депопуляцію населення спричинили й інші вагомі обставини: втрата колоній після розпаду імперії, недосконала модель державного устрою, слабкий розвиток всіх галузей економіки, безуспішність спроб модернізувати її чи хоча б змінити структуру експорту на користь готової продукції та інноваційних проектів; падіння цін на енергоносії та сировину, епідемія коронавірусу, низький рівень життя більшої частини населення; наростання стратифікаційного розшарування суспільства, соціальної нерівності громадян; погіршення ситуації на ринку праці, у сфері зайнятості; зниження освітнього і науково-технологічного потенціалу; значна еміграція російських фахівців, особливо молоді до західних країн; функціональна слабкість інститутів соціального захисту та уповільнення соціальної мобільності російських громадян. Так, розрив між Росією і країнами Західної Європи за продуктивністю праці збільшується. Пенсійну реформу 2019 р. негативно сприймають понад 80% малозабезпеченої та до 70% забезпеченої частини громадян РФ.

Величезних втрат зазнала освіта й наука усіх рівнів, система охорони здоров'я та його профілактики. Погіршується рівень медичного обслуговування росіян та отримання медичної допомоги, знижується тривалість життя населення, особливо серед чоловіків, переважають показники смертності над народжуваністю, складним є житлове, фінансове становище більшості молодих сімей, ускладнюється доступ до соціальної інфраструктури в умовах комерціалізації освіти, охо-

рони здоров'я. Гострою залишається проблема з дитячими садочками і школами у перенасиченій населенням європейській частині РФ та масовим їх закриттям у депресивних регіонах Сибіру і ДС, що підсилили демографічну кризу у РФ. Значний вплив на чисельне зменшення населення справляє масовий алкоголізм, куріння, наркоманія, неякісне харчування, відсутність жорсткого контролю за поширенням цих товарів у країні. Без радикального підвищення життєвого рівня населення, медичного обслуговування, профілактики захворювань, покращення якості праці медичних установ і працівників, розвитку вітчизняної фармакології, підтягування показників тривалості життя у чоловіків до рівня у жінок подолати прискорену його депопуляцію неможливо.

Наростає масова еміграція громадян РФ до Західної Європи, Америки та інших країн. За даними ООН 2020 р. з незалежної Росії в цілому емігрувало 10,6 млн. чол. Це третій результат у світі після Індії – 16,6 млн. чол. та Мексики - 13 млн. чол. За даними російських джерел, упродовж 2011–2015 рр. із Росії емігрувало 0,5 млн. фахівців вищої освітньої категорії. Кількість молодих вчених і висококваліфікованих спеціалістів, які виїхали з РФ за кордон упродовж 2012–2021 рр., збільшилася у 5 разів і зросла з 14 тис. осіб до майже 70 тис. осіб. Проведені у 2020 р. соціологічні опитування показали, що понад 20% молоді хоче після закінчення навчання виїхати з РФ і працювати за кордоном, оскільки «в іншій країні є більше можливостей реалізувати себе» [2, с. 248, 249, 282, 536]. У цьому значною мірою винне багаторічне зниження рівня життя і скорочення доходів населення та відсутність перспектив росту чи навіть їх відновлення до рівня 2013 р.

До вищенаведених факторів, через які демографічна криза продовжує прискорено наростати, додаються й інші, породжені досягненнями сучасної цивілізації. Йдеться про прогрес у побуті та способі життя, урбанізацію, домінування індустріально-промислових центрів, механізацію сільськогосподарського виробництва, які змінили сімейні традиції. Потреби у багаточисельній сім'ї, як це тривало століттями до цього, відпали. Під впливом результатів технологічної революції, доступу до світових джерел інформації у сучасної молоді докорінно змінилися система цінностей і ментальність. Зросли раціоналізм та матеріально-кар'єрні амбіції. Молодь, яка вступає у доросле життя, вважає, що для великої кількості дітей батьки не зможуть у

майбутньому забезпечити краще становище; добре розуміє, що багатодітні сім'ї значно більшою мірою приречені на напівбідне існування, бо держава не спроможна створити їм належні соціальні умови для повноцінного розвитку, здобуття освіти, медичного обслуговування, забезпечення пільговим житлом. А без такої підтримки діти з багатодітних сімей здебільшого не спроможні пробитися у середні та вищі прошарки суспільства, стати заможними, отже вони приречені поповнювати найбільш бідні верстви населення. Допоки питання багатодітних сімей залишатиметься прерогативою відповідальності лише батьків та рідних, а рівень турботи держави про них не стане пріоритетним, покращити демографічну ситуацію не вдасться. Криза може бути подолана лише завдяки рішучим заходам керівництва РФ, адже це є його першочерговим обов'язком. В останні роки цього не сталося, бо «новые русские», олігархат та й нинішня політична еліта не відають про те, що соціальні цінності, запити і потреби населення країни прогресують швидше, ніж вони про це здогадуються. Проблема щодо зростання народжуваності у РФ ставатиме все гострішою, допоки у політиці чинної влади належна турбота, готовність і здатність покращувати умови життя своїх громадян не стануть пріоритетними і першочерговими.

Постійно висока частка громадян, яка відноситься до категорії бідних, різке скорочення чисельності населення не тільки віддзеркалюють реальне становище сучасної Росії, а й складають для неї найбільшу національну небезпеку. МВФ прогнозує, що до 2025 р. Росія за обсяги ВВП на душу населення складатиме біля 13 тис. дол., посіде 70-у позицію у світі, за рівнем життя практично зрівняється з показниками Туркменістану. Російська «модель економіки держить абсолютну більшість населення у поміркованій бідності, – наголошує завідуючий відділом ринків капіталу ІМЕМВ РАН Я.Міркін. – З одного боку, немає голоду і холоду, штовхаючих на вулицю, з другого – не виростає справжній масовий, заможний середній клас, який може вимагати політичних свобод» [3].

Упродовж 1992–2016 рр., доки надходження від продажу енергоносіїв завдяки сприятливій кон'юнктурі цін на світовому ринку зростали, доти вдавалося збільшувати розміри зарплат і пенсій, відповідно доля населення з доходами нижче прожиткового мінімуму поступово зменшувалася з 34% до 8%. У наступні 2017-2022 рр. питома вага бід-

ного населення зросла з 8% до 16% і перевищила 22 млн. чол. Визнаючи зростання бідності в країні, Росстат 14 червня 2022 р. констатував, що 16 млн. чол. (11% населення) перебуває за межею бідності; це на 2,8 млн. чол. більше, ніж було у 2020 р. [4]. Показники реальної межі бідності постійно приховуються за ширмою фактичних даних щодо бідності, що формуються відповідними статистичними органами. За даними соціологічних опитувань майже 50% населення РФ, тобто 70 млн. чол., перебуває у стані реальної бідності.

Середня зарплата по РФ виглядає постійно зростаючою: у 2019 р. – 47,9 тис.; у 2020 р. – 51,3 тис.; у 2021 р. – 56,5 тис. рублів. Але без співставлення показників доходів, зарплат, більшості категорій населення по всій країні з реальними цінами, вартістю кошика обов'язкових товарів для життя, неможливо встановити їх справжню купівельну спроможність. У більшості округів, особливо північних, ціни у кілька разів є вищими у порівнянні з центральними і південними регіонами. Великі ножиці між цінами докорінно змінюють вартісну сутність доходів. Не випадково 82% опитаних росіян (соціологічні дані) вважає, що для фінансової незалежності їм потрібна заробітна плата у 75 тис. рублів. Ця планка на чверть є вищою навіть від середніх показників зарплати по РФ, не кажучи вже про доходи в основних регіонах країни [5].

Поглиблюється соціальна стратифікація суспільства за абсолютними параметрами матеріального благополуччя, розподілу доходів і власності між різними верствами і групами населення; наростає диференціація співвідношення між багатством і бідністю, рівнем розвитку й доступності до об'єктів соціальної інфраструктури, якістю і умовами життя, які ускладнюються регіональними диспропорціями і територіальними нерівностями. Особливо це проявляється у сфері володіння власністю і нерухомістю. Після трансформації: 20% найбагатших верств населення протистоять 80% збідненого населення. На 1% населення РФ припадає 71% національного багатства, колишньої суспільної власності Росії.

Житлове господарство продовжує перебувати на незадовільному рівні. У 2021 р. приріст введення житлової площі у РФ склав майже 13% (92,6 млн. кв. м) і став рекордним. Разом з тим, викликає занепокоєння те, що майже половина введеного у 2021 р. житла (47%) випало на 10 суб'єктів РФ. Трійка лідерів незмінна: Московська область – 9,2

млн. кв. м; Москва – 7,81 млн. кв. м; Краснодарський край – 6,28 млн. кв. м. На цю трійку припадає 25% введеного в експлуатацію житла у РФ. В одній Московській області споруджено більше житла, ніж разом у Сибірському, Уральському, Північно-Кавказькому і Далекосхідному федеральних округах. Якщо на 10 лідерів у 2020 р. припадало 45% введеного в експлуатацію житла, то у 2021 р. – уже 47%. Питома вага лише Центрального, Приволжського і Південного федеральних округів у введеному житлі 2021 р. складає 64%. Концентрація будівельної активності посилюється [6]. Це явна дискримінація інших регіонів РФ, особливо тих, які відіграють основну роль у структурі зовнішньої торгівлі, а звідси й у формуванні ВВП та у наповненні бюджету. Зусилля влади РФ в останні роки щодо зниження різючої різниці у рівнях соціально-економічного розвитку різних регіонів, особливо між європейською частиною та Сибіром і Далеким Сходом, реалізувати не вдалося. Дана проблема залишається особливо актуальною для РФ.

Серед усіх внутрішньополітичних проблем РФ саме демографічна ситуація є найскладнішою, і вона прискорено загострюється. Швидке і аномальне зменшення кількості населення РФ, насамперед «русских» як титульної нації, складає загрозу для майбутнього країни. Нечувано, щоб у країні з такими величезними запасами природних ресурсів, що складають до 60% світових запасів, територіями, обсяги яких становлять 1/9 всієї земної суші, темпи скорочення чисельності населення настільки стрімко розвиваються, що корелюються з показниками тяжкого воєнного стану СРСР 1944 р.

Аналіз змісту відповідних директивних актів РФ, стратегій і заasad внутрішньої й зовнішньої політики РФ у 2020-і рр. доводить, що соціально-економічні проблеми перебувають під постійною увагою керівництва країни. Але схвалені рішення свідчать лише про плани, спрямовані на їх усунення. Реалізація окреслених завдань, як правило, відбувається далеко не повною мірою. Вживані владою заходи виявилися здебільшого малоефективними, підтвердженням чого є висока смертність у 2021 р. (період піку епідемії), яка склала 0,5 млн. чол. Масове невдоволення з боку суспільства результатами проведеної владою антиепідемічної роботи було закономірним і справедливим.

У директивних актах нинішня демографічна криза за рівнем небезпеки серед внутрішніх загроз РФ визнається головною соціаль-

но-економічною проблемою. Хоча забезпечення умов для зростання населення хоч і набуло стратегічного рівня, проте перелому негативних процесів на позитивні не відбулося. Образ вимираючої країни продовжує залишатися за сучасною РФ, яку не безпідставно називають «демографічною ямою», «демографічною катастрофою», «вимираючою Росією», і переважна більшість фахівців продовжує звинувачувати у цьому нинішню владу. Вважається, що при такому соціально-економічному курсі керівництва РФ покращити демографічну ситуацію у РФ неможливо.

Відповідно до попередніх підсумків перепису населення РФ, проведеного упродовж 15 жовтня – 14 листопада 2021 р., чисельність населення РФ складає 147 млн. чол. проти 145 млн. чол. 2010 р. Приріст склав 2 млн. чоловік. Припускаємо, що нинішні результати перепису населення РФ не відповідають дійсності, вони штучно завищені щонайменше на кілька мільйонів чол. Це зроблено владою для того, щоб приховати катастрофічне зменшення чисельності населення в країні, що безпосередньо засвідчує про провал її соціально-економічної політики. Матеріали авторитетних міжнародних інституцій дають підстави для таких оцінок. За даними ООН, у наступні 30 років населення світу зросте на 35 %, а в РФ – скоротиться на 7% і ледве перевищить 102 млн. чол. Як вважають відомі фахівці РФ професори Ю.Антонов, А.Крупнов чисельність населення РФ на середину і кінець ХХІ ст. знизиться до 70-80 млн. чол., а доля «русских» складатиме меншість [7].

Демографічна криза посилює негативні політичні, воєнно-стратегічні, економічні та соціальні проблеми РФ. Прискорилося зміна етнокультурної структури населення РФ, її етноконфесійної складової: частка «русской» нації та представників християнської релігії у РФ скорочується. Натомість чисельно зростає питома вага населення, яке сповідує іслам. В основних сферах, особливо у політичному житті Росії, роль народів Кавказу і Середньої Азії підвищується. Наростає реальна загроза збереженню національної культури і самих корінних народів РФ; зміцнення електоральної підтримки діючого режиму за рахунок збільшення частки пенсіонерів та покоління 1970–1980-х рр; скорочення частки населення РФ у світовому населенні на фоні зростаючих зверхдержав.

Депопуляція населення породжує безпосередні негативні наслідки і для воєнно-стратегічної сфери. Постійне скорочення частки чолові-

ків призовного віку автоматично знижує мобілізаційний потенціал РФ в цілому, а стійке зростання еміграції з країни висококваліфікаційних спеціалістів веде до наростання дефіциту комплектування не тільки Збройних сил РФ та органів правопорядку, а й важливих галузей оборонного комплексу. Подальше скорочення чисельності та щільності населення у стратегічно важливих регіонах підвищує загрозу для національної безпеки країни. У зв'язку із стрімким приростом населення сусідніх з РФ азійських країн прогнозується масова імміграція та колонізація азійської території РФ цими народами. Збільшення демографічного диспаритету між РФ та суміжними країнами, посилення технологічного відставання Росії від сусідів породжує реальну небезпеку збереження цілісності територій, особливо на ДС і у Сибіру. Зменшення корінного населення при наростанні кількості мігрантів, особливо інших релігійних конфесій, на думку багатьох вчених РФ, може призвести до втрати територіальної цілісності федерації. При такій малочисельності може початися розпад країни і відділення національних автономій. Прогнозується, що першими територіальними втратами РФ можуть стати Сибір і Далекий Схід. Це пов'язано з низькою народжуваністю, падінням рівня життя на цих територіях, масовим відпливом звідси автохтонних жителів до європейської частини РФ.

Після розпаду СРСР у союзних республіках залишилося проживати понад 21 млн. осіб «русской» національності, а російськомовних понад 30 млн. осіб. У Москві вважалося, що при сприятливих умовах до РФ могли б повернутися до 30 млн. русских та вихідців з інших народів колишнього СРСР. Упродовж багатьох років розроблялися нормативно-правові акти сприятливого повернення насамперед етнічних «русских» на батьківщину, але вони так і не були схвалені.

Особливо загрозливою для РФ складається обстановка на Далекому Сході (ДС) та у Сибіру, де демографічна економічна і військова перевага Китаю стає все очевиднішою. Сибір та ДС складають понад 75% (майже 13 млн. кв. км) усієї площі і 16% населення РФ. Нині у Сибіру проживає понад 16 млн. чол., а на ДС – понад 7 млн. чол. РФ не спроможна підтримувати соціальні та побутові блага тамтешніх жителів на такому рівні, як це було в останні десятиліття СРСР. Через це населення Сибіру та ДС різко почало мігрувати до південних і європейських регіонів. За прогнозами фахівців, у цих регіонах відбудеться

найбільше скорочення населення: станом на 2050 р. воно складатиме у Сибіру – понад 10 млн. чол., а на ДС – 4 млн. чол.

Наростаюча економічна залежність ДС і Сибіру від зарубіжних інвестицій породжує незворотні тенденції, загрози для територіальної цілісності держави. РФ намагається не втратити ці регіони, що є надзвичайно багатими на природні ресурси. Успіхи РФ у цьому питанні залежать від темпів розвитку економіки, вирішення соціальної та демографічної проблем, створення сприятливих умов для проживання населення, розвитку інфраструктури і транспортних комунікацій.

Зменшення чисельності населення у цих регіонах, масовий відплив кадрів і молодого покоління продовжується, що свідчить про те, що нарощуваних адміністративних і силових заходів недостатньо для перелому негативних тенденцій і особливо у планах збереження і зміцнення територіальної цілісності країни на ДС і у Сибіру. Великі надії влада покладає на реалізацію до кінця 2025 р. основних положень Стратегії просторового розвитку РФ щодо зупинення вищевказаних негативних процесів. Успішне виконання її положень передбачає перехід економіки країни від кризового стану до стійкого зростання, що має справити позитивний вплив і на соціально-економічну, демографічну та екологічну сфери особливо віддалених регіонів. До таких відносяться більша частина Сибіру, весь ДС та Північ РФ. Радикальною вважається пропозиція В.Путіна «реформувати систему державного управління Далеким Сходом ... на зразок російських імператорських генерал-губернаторств, підпорядкування цивільних відомств, служб і структур військовим адміністраціям». Для розв'язання гострої демографічної проблеми запропоновано розробити програму переселення на ДС жителів з демографічно перенасичених регіонів. Курування цих питань покладено на ФСБ, МВС та Міноборони РФ. Позитивні результати такої політики дозволять створити на східних кордонах Росії «мультиетнічний буфер», що буде перешкоджати потенційній небезпеці, пов'язаній з китайською міграцією, «знизить загрозу включення цих територій до сфери політичного впливу Китаю» [2, с. 428].

Збільшення народжуваності та чисельності населення РФ можливе у разі докорінного покращення основних складових соціально-економічної сфери, що можливе, на наш погляд, лише за умови зміни керівництва країни. Якщо не переломити негативні демографічні про-

цеси, депопуляція населення продовжуватиметься, що матиме неминучі катастрофічні економічні, національні, соціальні та безпекові наслідки для РФ.

Використані джерела та література:

1. Явлинский Г.О. Социально-экономическая система России и проблема ее модернизации. Москва, 2005. URL: <https://www.yavlinsky.ru/article/sotsialno-ekonomicheskaya-sistema-rossii-i-problema-ee-modernizatsii-2/>; Ткаченко В.М. Україна: Guo vadis - куди йдемо? Київ: ГО АПН, 2017.
2. Прогнозируемые вызовы и угрозы национальной безопасности РФ и направления их нейтрализации. Москва, 2021.
3. Доля расходов на еду у россиян подскочила до 10-летнего максимума. 19.02.2021 г. URL: <https://www.finanz.ru/novosti/lichnyye-finansy/dolya-raskhodov-na-edu-u-rossiyan-podskochila-do-10-letnego-maksimuma-1030101083>
4. За реальной чертой бедности в России оказалось почти 50% населения 26.03.2021 г. URL: <https://www.finanz.ru/novosti/lichnyye-finansy/za-realnoy-chertoy-bednosti-v-rossii-okazalos-pochti-50percent-naseleniya-1030249605>; В России в 2022 году резко повысился уровень бедности. 14.06.2022 г. URL: <https://www.dw.com/ru/rosstat-soobschil-o-rezkom-roste-bednosti-v-rossii/a-62133592>
5. Россиянам для финансовой независимости нужна зарплата в 75 тысяч рублей. URL: <https://1prime.ru/finance/20210611/833908018.html>
6. Росстат представляет первую оценку ВВП за 2020 год. *Официальный сайт Федеральной службы гостатистики (Росстат)*. URL: <https://rosstat.gov.ru/storage/mediabank/Xks15F7q/GDP-2020-1.pdf> ; Россия ставит рекорды. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/5230405>; В России стали строить больше жилья. 18.04.2022. URL: <https://mir24.tv/news/16504968/rosstat-v-rossii-stali-stroit-bolse-zhilya>
7. России грозит самая глубокая демографическая яма за всю историю. 18.08.2021 г. URL: <https://secretmag.ru/survival/v-yame.htm>; Эра одионости. Сможет ли Россия восстановить большую семью. URL: <https://demografplatforma.ru/?p=1138>

О.Ф. Деменко

к.політ.н., доцент,
учений секретар

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ОСОБЛИВОСТІ ДЕМОНТАЖУ ТОТАЛІТАРНОГО СПАДКУ У РЕСПУБЛІЦІ КАЗАХСТАН У 1990-Х РР.

Проаналізовано особливості політики Республіки Казахстан щодо засудження тоталітарного минулого після здобуття незалежності упродовж 1990-х рр. Встановлено, що демонтаж тоталітарного

спадку у Казахстані, особливо у перші роки незалежності, відбувався складно і суперечливо. Виявлено, що з початку 1990-х рр. у Казахстані розпочалися активні процеси відродження духовності суспільства, зростання його національної самосвідомості, відновлення об'єктивної та правдивої історії країни.

Ключові слова: Центральна Азія, Республіка Казахстан, тоталітарний режим, політичні репресії, незалежність, національна консолідація.

Features of Dismantle the Totalitarian Legacy in the Republic of Kazakhstan in the 1990s

The features of the policy of the Republic of Kazakhstan of the totalitarian past condemnation after gaining independence during the 1990s are analyzed. It is proved that the dismantle of the totalitarian legacy in Kazakhstan, especially in the first years of independence, was difficult and contradictory. It is that in the early 1990s in Kazakhstan began active processes of spiritual revival, growth of its national identity, restoration of objective and true history of the country.

Key words: Central Asia, the Republic of Kazakhstan, totalitarian regime, political repressions, independence, national consolidation.

Дослідження проблем, пов'язаних із формуванням та розвитком тоталітарної системи, пануванням єдиної комуністичної ідеології в умовах радянської влади, особливо актуалізувалося після розпаду СРСР і виникнення нових незалежних держав. Після здобуття незалежності у казахському суспільстві з'явився стійкий запит на відновлення історичної пам'яті народу через переосмислення трагічних подій радянського періоду, розкриття та демонстрацію антинародної сутності тоталітарного режиму. Остаточне подолання наслідків тоталітарного минулого та його адекватна оцінка залишається важливим й актуальним завданням як для влади, так і для науковців Республіки Казахстан (РК).

Перший президент незалежного Казахстану Н. Назарбаєв зазначав, що моральний борг і святий обов'язок сучасних поколінь полягає в осмисленні періоду тоталітаризму, щоб не допустити повторення подібних жаклих подій. Указом Президента Республіки Казахстан

від 30 грудня 1996 р. було проголошено 1997 р. Роком загальнонаціональної злагоди та пам'яті жертв політичних репресій. У 1997 р. була схвалена Стратегія «Казахстан – 2030», яка, зокрема, містила висновки з трагічних подій тоталітарного минулого й пропонувала шляхи цивілізованого й раціонального розвитку незалежної країни [1].

Підбиваючи підсумки свого 30-річного незмінного правління, Н. Назарбаєв у 2019 р. під час оголошення про свою відставку зазначив, що Казахстану вдалось вирішити «триєдине завдання»: побудувати ринкову економіку, демонтувати тоталітарну ідеологію та модернізувати всі інститути суспільства [2]. Хоча слід зазначити, що демонтаж тоталітарного спадку у РК, особливо у перші роки незалежності, відбувався складно і суперечливо.

У радянський період відбувалася деформація історичного мислення щодо вивчення минулого національних республік. Зокрема, історія Казахстану штучно відривалася від історії тюркських народів. Народ був позбавлений можливості знати, де його історичне коріння, яке місце він займає в історії Європи та Азії, якими були його справжні взаємини з іншими країнами та народами у минулому. Зі сторінок історії зникали історичні постаті – герої, які очолювали національно-визвольний рух проти російського самодержавства та радянського тоталітаризму. Система заборонної політики обмежувала джерельну базу досліджень, особливо радянського періоду. Панувала методологія, в основу якої було покладено класовий підхід до всіх явищ суспільного життя. У масову свідомість наполегливо впроваджувалися ідеї про особливу роль Росії в історії народів колишнього СРСР, у світовій історії, про її месіанське призначення. Імперські традиції ставили істориків національних республік у залежне становище, історія народів розроблялася за запрограмованою ідеологічною схемою.

Відомий казахстанський учений-історик М.К. Козибаєв характеризував радянський тоталітаризм як форму державного правління, за якого відбувається зрощення комуністичної партії з владою, здійснюється тотальний контроль за всіма сферами життя суспільства. При цьому комуністична партія стає наддержавною структурою, яка впливає на всі сфери життя держави і суспільства, активно бореться з інакодумством, що йде в розріз з комуністичною ідеологією. Причинами виникнення тоталітарної системи стали безпрецедентні за сво-

їми масштабами злочини часів жовтневого перевороту та громадянської війни. Командні способи управління економікою, мілітаризація, розподільний принцип, зубожіння населення призвели до трагічних наслідків у житті казахського народу. Радикальний злам традиційно сформованого укладу життя казахів, насильницька колективізація, державна політика масового вилучення сільськогосподарської продукції призвели до голоду й організованих виступів проти радянської влади. За неповними даними, у 1929–1932 рр. у Казахстані сталося 372 повстання [3].

Після здобуття незалежності Республіка Казахстан, як і решта пострадянських країн, проходила трансформацію від закритої політичної системи з домінуванням комуністичної партії та ідеології до більш відкритої, демократичної політичної системи з реальним залученням суспільства для формування нових інститутів та прийняття рішень, принаймні так було на початку 1990-х рр.

При цьому спостерігались слабкість державних інституцій та відсутність чіткої державної ідеології, нестійкість і недосконалість законів та політичних традицій. Однопартійна політична система, що дісталася як радянська спадщина з домінуванням комуністичної ідеології, стала стрижневою моделлю для державного устрою Казахстану, як і для деяких інших нових незалежних держав.

Водночас форма та зміст такої системи суперечили ключовим цілям та завданням нових еліт, які передбачали побудову суверенної, автономної від колишнього центру політичної системи з урахуванням існуючих національних особливостей. У результаті зміна ідеологічного забарвлення та практичного змісту політичної системи у РК призвели до зламу усталених інститутів управління та контролю на початку незалежності. Характерною рисою політичної системи Казахстану поступово став рух до закритості еліти від суспільства та прийняття більшості рішень без його прямого залучення. З плином часу практично всі країни Центральної Азії прийшли до серйозного соціального розриву між народом та владою, що багато в чому і на сьогоднішній день визначає фактор слабкої залученості суспільства до прийняття важливих політичних рішень.

Після здобуття незалежності у РК здійснювався перехід до традиційних для казахського народу систем суспільних відносин і механізмів прийняття рішень з елементами клановості і трайбалізму.

Розвиток політичних процесів та становлення політичної системи відбувалися певною мірою ізольовано та зумовлювалися переважно внутрішніми чинниками з обмеженим зовнішнім впливом.

Варто зазначити, що переосмислення спадщини тоталітарного режиму у Казахстані протягом 1990-х рр. відбувалося складно і неоднозначно. Багато людей зберігали спогади про радянський час. При цьому практично кожен казахстанець безпосередньо був пов'язаний як з позитивними, так і з негативними сторонами радянської спадщини. У зв'язку з цим людям було нелегко сформувати єдину думку про те, які блага і які негаразди успадкувала держава та її населення за роки радянського періоду.

Головне питання, з приводу якого тривали дискусії, полягло в тому, чи був Радянський Союз ще одним втіленням російського імперіалізму, нехай із новою ідеологією, або ж це була ідеологічно консолідована багатонаціональна держава, в якій велика кількість народів та етносів мала широкі можливості для реалізації власного політичного, економічного, соціального і культурного життя.

З одного боку – біль і скорбота казахського народу внаслідок сталінських репресій і злочинної політики колективізації. За деякими оцінками, у результаті колективізації було знищено більше половини всіх казахських домашніх господарств і більше 80% худоби, яка була основою для сільського господарства та традиційної культури казахів. Відразу після колективізації відбулися політичні репресії 1930-х рр. У Казахстані рідкісним винятком є сім'ї, старші представники яких не загинули у процесі колективізації або репресій [4]. На території республіки діяла широка мережа виправно-трудових таборів, через які пройшли сотні тисяч в'язнів, репресованих з політичних мотивів у різні роки.

Прямі втрати у результаті голоду 1930-1933 рр. оцінюються показником близько 1 млн. 500 тис. загиблих (майже четверта частина із 6 млн. 500 тис. осіб населення). До 90% загиблих становили етнічні казахи, притому, що на той час вони складали лише 57% всього населення республіки. Ще близько 1 млн. 130 тис. осіб залишили свої землі і переселилися, здебільшого, до Китаю [5]. Внаслідок цих потрясінь казахи стали етнічною меншиною на своїй території і залишалися у такому статусі фактично до кінця XX ст. Це пояснює суть колективної скорботи – казахам довелося чекати кілька поколінь для досягнення

демографічного потенціалу, який відповідав ситуації кінця 1920-х рр.

З іншого боку – за часів СРСР були створені умови, нехай для формального, але все ж національно-державного будівництва. Етнічний казах Дінмухаммед Кунаєв, який тривалий час займав пост першого секретаря комуністичної партії Казахстану, протягом 20 років був єдиним представником Центральної Азії у Політбюро ЦК КПРС. У роки правління Д. Кунаєва були закладені основи економічної диверсифікації Казахстану, вкладалися значні кошти у розвиток освіти і медицини та створення сучасної інфраструктури. Саме тоді майбутній перший президент Казахстану Н. Назарбаєв набув статусу знакової постаті політичного істеблішменту Казахської РСР. Освоєння цілинних земель привело до того, що землеробство стало важливим сектором економіки Казахстану і на сьогоднішній день забезпечує її диверсифікацію. Незважаючи на всі дисбаланси мовної політики, письмова казахська мова сформувалася саме в радянський період.

Загалом, будівництво національної державності у Казахстані після здобуття незалежності в 1991 р. спиралося на консолідацію суспільства довкола титульного етносу. Проте, на відміну від інших країн Центральної Азії, специфіка Казахстану полягала у відсутності чисельної переваги представників титульної нації у національному складі населення на момент проголошення незалежності. Так, станом на 1989 р. чисельність казахів складала лише 40% населення, а росіян і представників інших етносів – 37,6% і 20% відповідно [6, с. 176]. Така ситуація доповнювалася домінуванням російської мови у всіх сферах суспільного життя та незначним поширення казахської мови, у тому числі, навіть серед значної частини титульної нації. Саме тому казахстанський підхід до національного будівництва на зорі незалежності був комбінованим, тобто мало місце поєднання громадянського й етнічного компонентів, що, крім іншого, знайшло своє виявлення і у подвійності політики національної пам'яті цієї країни. З одного боку, у пострадянський період підкреслювалися ті позитивні моменти, які були у спільній історії всіх народів колишнього СРСР, пов'язані з модернізацією економіки та осучасненням колишнього патріархального укладу життя суспільства, з іншого – відбувалося переосмислення національної історії через критику попереднього історичного досвіду, пов'язаного із періодами колоніальної політики царизму та радянської тоталітарної системи.

Протягом 1990-х рр. відбувався повсюдний відхід від монопольного характеру комуністичної ідеології та однопартійної системи при швидкому зростанні самосвідомості. У Казахстані сформувався цілий комплекс суспільних об'єднань та партій, таких як: «Алаш», Соціально-демократична партія, «Желкостан», «Азат» та ін. Це привело до помітного політичного пожвавлення життя республіки та появи нових об'єднань і громадських рухів, що виступали з альтернативними владі ідеями та проектами. З'являлися нові лідери, деякі з них висувалися на вищі державні посади, складаючи конкуренцію чинній владі на чолі з Н. Назарбаєвим. Але, незважаючи на складну соціально-економічну ситуацію та падіння популярності чинної влади, опозиції не вдалося відстояти свій проєкт Конституції, що передбачав створення в Казахстані парламентської республіки. 30 серпня 1995 р., за результатами проведеного референдуму, було схвалено основний закон, що передбачав формування президентської республіки з посиленими повноваженнями виконавчої влади. Фактично цим самим було закладено суперпрезидентську політичну модель з провідною роллю глави держави. Остаточне закріплення домінуючого положення за Н. Назарбаєвим та пропрезидентською партією «Нур Отан» відбулося на початку 2000-х рр., коли президент РК ліквідував усі можливості для появи будь-яких опозиційних акторів, які мали б ресурси та вплив на політичне життя.

Протягом 1990-х рр., за типовим для постсоціалістичних країн підходом, у Казахстані відбулося роздержавлення економіки та первинне накопичення капіталу. Методологічно приватизація здійснювалася з використанням різних інструментів: мала приватизація, масова приватизація, приватизація за індивідуальними проєктами, із застосуванням як безкоштовних (купонних), так і фінансових механізмів. За підсумками приватизації у Казахстані до кінця 1990-х – початку 2000-х рр., ВВП країни на 75% формувався приватним сектором. При цьому приватизація сприяла серйозній олігархізації економіки. Залучення західних інвесторів також не стало однозначно позитивним чинником. Станом на кінець 1999 р. в економіку було залучено близько 10 млрд дол. інвестицій зі США, Південної Кореї, Туреччини, Німеччини та Франції, а кількість іноземних компаній у Казахстані досягла 1500. При цьому ефективність використання залучених ресурсів була дуже низька, оскільки капітал активно виводився з республіки до різних офшорних зон [7, с. 92].

Тим не менше, за рахунок проведеної масштабної приватизації, а також завдяки приходу до країни великого іноземного капіталу, великий бізнес став і продовжує залишатися важливим актором внутрішньої політичної та, що ще важливіше, інформаційної політики. Крім цього, клас великих власників для захисту та просування своїх інтересів активно намагався підтримувати більш відкриту та конкурентну політичну систему.

Таким чином, протягом 1990-х рр. у Казахстані відбувалися процеси щодо поступового визнання злочинного характеру радянського тоталітарного режиму та засудження його спадку. В умовах незалежного розвитку здійснювалися активні процеси відродження духовності суспільства, зростання його національної самосвідомості та національної гідності, відновлення об'єктивної та правдивої історії Казахстану з давніх-давен і до сьогодення. Історичний розвиток та національні традиції стали ключовим чинником формування стратегії зовнішньої політики Республіки Казахстан, відмінною рисою якої стала багатовекторність, спрямована на реалізацію незалежної та вільної у своєму виборі політики на міжнародній арені.

Використані джерела та література

1. Жумасултанова Г.А. Политические репрессии в Казахстане в условиях тоталитарного режима (20-е – начало 50-х годов). Автореферат дис. ... канд. ист. наук. 07.00.02. Караганда, 1999. 32 с.
2. Руйнування тоталітаризму та визнання Казахстану. Назарбаєв підбив підсумки свого 30-річного правління. 19.03.2019. URL: <https://tsn.ua/svit/ruynuvannya-totalitarizmu-ta-viznannya-kazahstanu-nazarbayev-pidpiv-pidsumki-svogo-30-richnogo-pravlinnya-1314507.html>
3. Дюсенов С.А. М. К. Козыбаев о тоталитаризме и его влиянии на казахское. 11.03.2014. URL: <https://e-history.kz/ru/seo-materials/show/29884/>
4. Олкотт Марта Брилл. Советское наследие Казахстана. *Центр Азии*. 2011. № 20–21 (57–58). URL: <http://magazine.asiakz.com/rus/article/1034>
5. Cameron S. The hungry steppe: famine, violence, and the making of Soviet Kazakhstan. Ithaca. (NY); L.: Cornell univ. press, 2018. XIV. 277 p.
6. Рыжичкин Н. Постсоветский Казахстан. Пути формирования национальной идентичности. *Свободная мысль*. 2020. № 3 (1681). С. 175–186.
7. Притчин С. Узбекистан и Казахстан: особенности транзита власти. *Мировая экономика и международные отношения*. 2021. Том 65. № 2. С. 89–99.

А.Г. Бульвінський

к.і.н., доцент,

завідувач відділу історії нових незалежних держав
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ОСОБЛИВОСТІ ПОСТРАДЯНСЬКОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТАДЖИКИСТАНУ

У роботі з'ясовано, що до особливостей пострадянської трансформації Таджикистану можемо віднести те, що вона відбувалась в умовах ісламського відродження у країні; збройної боротьби між прихильниками світського та релігійного шляху розвитку країни; активної участі прихильників ісламського шляху розвитку країни в політичному процесі до середини 2000-х рр.; формування сильної президентської влади та авторитарної форм правління з Е. Рахмоном та його «сім'єю» на чолі; відсутності структурних змін в економіці та збереженні її сировинного характеру з акцентом на експорті алюмінію та бавовни; виходу країни з комунікаційного глухого кута внаслідок реалізації програм масштабного будівництва транспортних магістралей.

Ключові слова: Таджикистан, трансформація, авторитаризм, іслам.

Features of the Post-Soviet Transformation of Tajikistan

The work finds that the peculiarities of the post-Soviet transformation of Tajikistan include the fact that it took place during the Islamic revival in the country; armed fighting between the supporters of the secular and religious path of the country's development; active participation of the Islamic path of country's development supporters in the political process until the mid-2000s; formation of strong presidential power and authoritarian forms of government headed by E. Rahmon and his «family»; lack of structural changes in the economy and preservation of its raw materials with an emphasis on export of aluminum and cotton; the country's exit from the communication deadlock due to the implementation of large-scale construction of highways.

Key words: Tajikistan, transformation, authoritarianism, Islam.

Пострадянська трансформація після розпаду СРСР у Центральній Азії відбувалась в умовах, коли іслам «вирвався на свободу» і намагається надолужити згаяне. У випадку Таджикистану це привело до спроб нав'язати суспільству салафітське бачення світу з його запереченням світського «західного способу життя».

У результаті Таджикистан, на відміну від інших колишніх радянських республік, у своїй пострадянській трансформації пройшов через тривалу громадянську війну 1992–1997 рр., яка наклала суттєвий відбиток на розвиток суспільно-політично процесів у новопосталій державі.

Однак процес ісламського відродження у Таджикистані був, об'єктивно, й проявом пошуку національної ідентичності та засобом легітимації влади. Оскільки в ісламі релігійне та світське не розділене, тому іслам пропонував не лише релігійну систему, а й модель організації суспільства та держави, що й спробували реалізувати у Таджикистані на початку 1990-х рр. ісламісти.

Таким чином пострадянська трансформація у Таджикистані розпочалась із боротьби між прихильниками світського та релігійного шляху розвитку країни. Прихильниками світського шляху розвитку країни стало угруповання колишніх радянських чиновників на чолі з Є. Рахмоном, яких підтримували більш розвинуті регіони – Худжанд, Куляб, Гіссар. Прихильниками радикальних змін радянського спадку та релігійного шляху розвитку країни стали нові демократичні та релігійні лідери традиціоналістських Гарму, Каратегіну та Бадахшану. При цьому перша група спиралась на підтримку Росії, а друга – на ісламські сили регіону, насамперед Афганістану.

Тому впродовж усіх 1990-х рр. ключовим пріоритетним завданням внутрішньої та зовнішньої політики Республіки Таджикистан стало забезпечення миру та національної єдності у країні. Адже громадянська війна рельєфно висвітила внутрішню неоднорідність та роздробленість країни, зумовлені як традиційним клановим поділом, так й економічними причинами.

Унікальність ситуації з врегулювання затяжного громадянського конфлікту в Таджикистані полягала у тому, що жодна зі сторін не отримала повної перемоги. Підписана між урядом Е. Рахмона та Об'єднаною таджицькою опозицією 27 червня 1997 р. «Загальна угода про мир у Таджикистані» поклала кінець громадянській війні та зафіксу-

вала перемогу світського формату розвитку Таджикистану над релігійним. Водночас вона передбачала інтеграцію у суспільно-політичну та силову систему Республіки Таджикистан носіїв ісламської доктрини розвитку. Важливим компромісним рішенням з боку Партії ісламського відродження Таджикистану стала офіційна відмова від побудови ісламської держави й відповідно визнання світського характеру державного устрою Таджикистану.

Після формальної інтеграції близько 5 тис. бійців ОТО до складу силових структур Таджикистану у 1999 р. [1, с. 95] та отримання представниками ОТО посад в органах державної влади усіх рівнів, Верховний суд Таджикистану зняв заборону на діяльність партій, які входили до складу Об'єднаної таджицької опозиції – Ісламської партії відродження Таджикистану, Демократичної партії Таджикистану, об'єднання «Лалі Бадахшон» та руху «Ростохез» [2, с. 90]. Тому ісламісти ще певний час зберігали деякий вплив на перебіг політичних процесів у країні: ПІВС брала участь у парламентських виборах 2005 та 2010 рр. й проводила кожен раз по 2 депутати, ДПТ брала участь у виборах 2005, 2010, 2015 та 2020 рр. й на останніх двох провела у парламент одного депутата.

Як зазначає у своїй роботі Т. Ляшенко, специфікою політичної системи Таджикистану другої половини 1990-х – першої половини 2000-х рр. було те, що вона розвивалася в рамках конфлікту і постконфліктного врегулювання. Це призвело до таких її особливостей: а) високого ступеня впливу військових; б) активної участі ісламу в політичному процесі, в тому числі, в легальній формі; в) існування відносно сильних партій [3, с. 85].

Постконфліктний період у Таджикистані був завершений станом на 2006 р., коли у новий уряд вперше не потрапили представники опозиції, а ООН згорнув своє Бюро зі сприяння миру у Таджикистані. На цей час завершився і перехід від системи балансу інтересів до системи центральної авторитарної влади з Е. Рахмоном на чолі.

Партія ісламського відродження Таджикистану (ПІВС), яка з часу розпаду СРСР у 1991 р. була єдиною ісламською партією, яка легально діяла на території Центральної Азії, 29 вересня 2015 р. була визнана Верховним судом Таджикистану терористичною організацією і заборонена.

Хоча ПІВС і була заборонена, але у Таджикистані продовжував активно поширюватись салафілізм, орієнтований на повернення до «чистої віри прабатьків» та очищення ісламу від будь-яких нововведень. Салафіти вважають традиційний іслам таджиків, змішаний з доісламськими традиціями та віруваннями, не справжнім ісламом і прагнуть його змінити.

Найвідомішим прикладом салафітського впливу в Таджикистані є перехід навесні 2015 р. командира таджицького ОМОН полковника Г. Халімова, невдоволеного світськими порядками в МВС Таджикистану, на бік Ісламської держави [4] та обіцянка повернутись у Таджикистан для встановлення там законів шариату.

Водночас держава підтримує «народний» іслам, у якому іслам є соціальним ідентифікатором, компонентом таджицької національної ідентичності та основою підтримки традиціоналізму і культурного консерватизму (без відданості регулярній молитві чи суворого дотримання релігійних законів). Окрім цього у Таджикистані практика офіційного ісламу пов'язана з низкою обмежень. Зокрема, особи молодші 18 років можуть відвідувати мечеті лише під час релігійних свят та на похороні, вони не можуть відвідувати регулярну п'ятничну молитву [5].

Загалом трансформація політичної системи пострадянського Таджикистану мала дві складові: інституціоналізація демократичних державно-правових та політичних форм та певна ісламізація суспільства. Найважчим моментом для Таджикистану у трансформації політичної системи після закінчення громадянської війни став перехід від однопартійної системи до багатопартійності в умовах нерозвиненого громадянського суспільства, відсутності традицій демократії в одній частині країни й наявності давніх форм «гірської» демократії в іншій [6, с. 324].

Однак загальний напрямок політичних змін йшов у бік становлення сильної президентської влади та авторитарної форм правління. Впродовж другої половини 2000-х рр. система управління Таджикистаном еволюціонувала від напівавторитарної регіонально-кланової до управління типу «сім'я», яка контролює владу, силовиків та найбільш прибуткові бізнеси країни. Відповідно партії перестали відігравати роль у політичному процесі.

Політична культура Таджикистану потребувала «вождя», тому Є. Рахмон, який п'ять разів підряд перемагав на президентських ви-

борах (1994, 1999, 2006, 2013 і 2020 рр.), логічно й отримав цей статус. З 2015 р. він носить довічний титул «Лідер нації», повністю – «Засновник миру і національної єдності – Лідер нації».

Таким чином можемо стверджувати, що впродовж останніх 30 років у Таджикистані відбулась трансформація політичного режиму від радянського до неопатримоніального. Причому з високим ступенем консолідації, який використовує стратегію придушення інакомислення, примусу людей до мовчання та об'єднання інших у систему влади та контролю режиму.

В часи СРСР Таджикистан був найбільшньою радянською республікою з вузьким внутрішнім ринком, обмеженою мінерально-ресурсною базою, нерозвинутими транспортними комунікаціями та невідповідним географічним розташуванням (географічно ізольована, без виходу до морів).

Усі ці об'єктивні чинники були обтяжені важкими економічними наслідками громадянської війни. Адже в країні була зруйнована економічна інфраструктура, виробництво товарів зменшилось на 2/3, ВВП скоротилось на 80%, на її території перебувало понад 700 тис. біженців [7, с. 191, 198].

У результаті Таджикистан виявився вкрай залежним від зовнішніх кредиторів, які отримали значний вплив на економіку країни. Зокрема з Російською Федерацією Таджикистан розраховувався за кредити акціями Таджикиського алюмінієвого заводу, Сангтудинської ГЕС-1, безкоштовною передачею РФ землі під об'єктами російської військової бази та полігонів у безтермінове користування, передачею «Газпрому» в розробку газових родовищ з великими запасами газу тощо. Китай отримав у розробку золотоносні копальні на родовищах «Верхній Кумарг» та «Східний Дуоба».

Процеси пострадянської соціально-економічної трансформації Таджикистану йшли вкрай повільно та вибірково. У незалежному Таджикистані, як і в радянський період, основними експортними товарами є бавовна та алюміній. Тобто ніяких принципових структурних змін у промисловому розвитку країни не відбулось.

Єдиним стратегічним здобутком структурної трансформації пострадянського Таджикистану стало створення в країні єдиної загальнодержавної мережі постачання електроенергії та проведення глибокої модернізації стратегічних автотрас з будівництвом тунелів,

що дозволило з'єднати усі частини країни постійно функціонуючою мережею автодоріг та отримати альтернативний до узбецького транспортний коридор у зовнішній світ.

У посланні президента Таджикистану Є. Ррахмона до Маджлісі Олі 2018 р. було проголошено про вирішення однієї зі стратегічних проблем розвитку Таджикистану – вихід країни з комунікаційного глухого кута внаслідок реалізації програм масштабного будівництва транспортних магістралей, які тепер надійно зв'язали як регіони країни між собою, так і Таджикистан з КНР, Киргизстаном і Афганістаном, чого раніше не було, та зняття транспортної блокади з боку Узбекистану [8].

Важливою особливістю пострадянської трансформації Таджикистану є посилення кульового впливу Росії у країні та загальне прихильне ставлення таджиків до радянської спадщини і Росії.

Тут з 1996 р. діє Російсько-Таджицький (Слов'янський) університет, з 2009 р. – філія Московського державного університету ім. М. Ломоносова, з 2011 р. – філії Московського енергетичного інституту та Національного дослідницького технологічного університету «МИСиС». Станом на 2018 р. у цих вузах за російськими навчальними програмами навчалось близько 8 тис. громадян Таджикистану. Окрім того, зростає кількість таджицьких студентів, які навчаються у російських ВНЗ: у 2013 р. – 5 тис. студентів, у 2016 р. – 21 тис. студентів (10 тис. на бюджетній основі) [7, с. 274–276]. Наслідком цієї політики є масштабна інтеграція майбутньої таджицької інтелігенції, висококваліфікованих кадрів у російський культурно-науковий, суспільний та політичний простір.

Складовою пострадянської трансформації Таджикистану стали пошуки його елітою історичних засад таджицької держави та таджицького народу. Ці пошуки привели до утвердження в суспільному дискурсі специфічного ідеологічного наративу. В його основі лежали ідеї про те, що таджики є нащадками арійської цивілізації; про п'яти-тисячолітню таджицьку цивілізацію, культуру та історію; про те, що таджики є єдиним і найдавнішим автохтонним народом Центральної Азії, нащадками історичної спадщини усіх великих держав Сходу часів Античності та Раннього Середньовіччя; про цивілізаторського роль таджицького народу, який був авангардом арійської, а потім й ісламської цивілізації у регіоні; про Державу Саманідів як першу та-

джицьку державу, яка охоплювала території де й сьогодні таджики проживають як автохтонне населення (Таджикистан, Афганістан та Узбекистан) [9, с. 163-164].

Одним із специфічних таджицьких шляхів подолання радянського спадку відсталості країни стало активне педалювання владою країни теми, у якій Таджикистан має природню перевагу над сусідами – питання води та використання водних ресурсів, адже країна є територією верхів'їв основних річок Центральної Азії та основним джерелом формування водних ресурсів регіону.

Саме тому керівництво Таджикистану, враховуючи природний статус країни, багатої водними ресурсами, цілеспрямовано і наполегливо намагається закріпити за собою статус визнаного на міжнародній арені ініціатора й активного лідера у вирішенні глобальних питань, пов'язаних з використанням води.

Для цього Е. Рахмон послідовно проводить активну водну дипломатію та висунув ряд міжнародних ініціатив, схвалених ГА ООН: у 2001 р. – про проголошення 2003 р. Міжнародним роком прісної води; у 2003 р. – про проголошення Міжнародного десятиліття дій «Вода для життя, 2005–2015»; про проголошення 2013 р. Міжнародним роком водного співробітництва; у 2015 р. – про проголошення Міжнародного десятиріччя дій «Вода для стійкого розвитку» (2018–2028 рр.).

Таким чином, до особливостей пострадянської трансформації Таджикистану можемо віднести те, що вона відбувалась в умовах ісламського відродження у країні; збройної боротьби між прихильниками світського та релігійного шляху розвитку країни; активної участі прихильників ісламського шляху розвитку країни в політичному процесі до середини 2000-х рр.; формування сильної президентської влади та авторитарної форм правління з Е. Рахмоном та його «сім'єю» на чолі; відсутності структурних змін в економіці та збереженні її сировинного характеру з акцентом на експорті алюмінію та бавовни; виходу країни з комунікаційного глухого кута внаслідок реалізації програм масштабного будівництва транспортних магістралей.

Використані джерела та література:

1. Олимов М., Олимова С. Таджикистан: национальное примирение и вооруженные формирования объединенной оппозиции. *Вестник Евразии*. 2000. № 4. С.76–98.

2. Шарафиева О.Х. Межтаджикские переговоры как пример урегулирования внутреннего конфликта. *Вестник Томского государственного университета*. 2013. № 367. С. 84–91.
3. Ляшенко Т.М. Трансформація політичних систем в країнах Центральної Азії: національний та регіональний аспекти. Київ: ІПіЕНД, 2011. 288 с.
4. Командир таджикского ОМОН перешел на сторону «Исламского государства». 28.05.2015. URL: <https://vz.ru/news/2015/5/28/747763.html>
5. Tajik President Signs Law Banning Children From Mosques. 0308.2011. URL: https://www.rferl.org/a/tajik_president_signs_law_banning_children_from_mosques/24285911.html
6. Ляшенко Т.М. Формування політичних інститутів в країнах Центральної Азії в умовах незалежності. *Сучасна українська політика*. Політики і політологи про неї. Київ, 2009. Вип. 17. С. 319–327.
7. Алиева Р.Р. Становление и развитие межгосударственных отношений Республики Таджикистан и Российской Федерации в конце XX – начале XXI вв.: Дис... д-ра ист. наук. Душанбе, 2018. 369 с.
8. Послание Президента Республики Таджикистан Маджлиси Оли Республики Таджикистан. 26.12.2018. URL: <http://www.president.tj/ru/node/19089>
9. Бульвінський А.Г. Ідеологічні основи зовнішньополітичного позиціонування Республіки Таджикистан. *Проблеми всесвітньої історії*. 2021. № 1 (13). С. 150–171.

Л.Д. Чекаленко
д.політ.н., проф.,
провідний науковий співробітник
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

РЕСПУБЛІКА УЗБЕКИСТАН: МІЖ МОДЕРНІЗАЦІЙНИМ МАЙБУТНІМ І ГУМАНІТАРНИМ МИНУЛИМ

Досліджено еволюцію розвитку Узбекистану в процесі подолання тоталітарного спадку в 1991–2022 рр. Виявлено історичні етапи реформування країни та особливості її розвитку. Республіка Узбекистан – одна з небагатьох держав, якій вдалося після набуття незалежності уникнути глибоких струсів в політичній та економічній сферах, однак у вимірі захисту прав людини країна не відповідає демократичним засадам цивілізованого суспільства. Отже, Республіка Узбекистан має дві своєрідні ознаки: позитивні економічні в реалізації реформ і негативні соціально-гуманітарні у цивільно-правовій сфері.

Ключові слова: авторитаризм, унітарність, інвестиції, права людини.

The Republic of Uzbekistan: between a Modernizing Future and a Humanitarian Past

Evolution of the development of Uzbekistan in the process of overcoming the totalitarian legacy in 1991-2022 is studied. The historical stages of reforming are revealed. Although the Republic of Uzbekistan is one of the few countries that managed to avoid deep upheavals in the political and economic spheres since independence, it has been demonstrated that the country has two distinctive features: positive – the realization of economic reforms, as well as negative – socio-humanitarian problems in the sphere of the protection of human rights.

Key words: *authoritarianism, unitarity, investments, human rights.*

Республіка Узбекистан (узб. O‘zbekiston Respublikasi / Ўзбекистон Республикаси), що розташована в Середній Азії, за природно-географічними умовами є одним із найбільш сприятливих для розвитку регіонів. Держава на Північ і Північний Схід граничить з Казахстаном, на Схід і Південний Схід – з Киргизстаном і Таджикистаном, на Захід – з Туркменістаном, на Південь – з Афганістаном. Узбекистан не має виходу до моря – для виходу у світовий океан необхідно перетнути території двох держав. Республіка Узбекистан – унітарна конституційна республіка, що складається з 12 провінцій, окремої автономної республіки та столиці. Узбекистан набув членства в СНД, ОБСЄ, ООН та ШОС. Узбекистан визнаний авторитарною державою. Хоча за Рейтингом країн світу за індексом людського розвитку посів 106 місце (0.720) [1].

Узбекистан – одна з небагатьох держав, якій вдалося уникнути глибоких струсів в політичній, економічній і соціальній сферах після набуття незалежності. Це можна пояснити тим, що, за заявами узбецьких керманичів, країна взяла курс на поетапний перехід до ринкової економіки та стандартів світових демократій. Керівники держави прийняли низку офіційних документів, в яких, як заявили, розробили мету і стратегію реформ, визначили реалізаторів та механізм відповідальності за можливі провали.

Водночас Human Rights Watch охарактеризувала стан захисту прав людини в Узбекистані як «жахливий», і країна отримала жорстку критику з боку Великої Британії та США за свавільні арешти, релігійні

переслідування та катування, які застосовують правоохоронні органи.

Перший Президент Узбекистану Іслам Каримов з 23 червня 1989 р. до 29 грудня 1991 р. – перший секретар Центрального Комітету Комуністичної партії Узбецької РСР, з 24 березня 1990 р. до 1 вересня 1991 р. – президент Узбецької РСР. З проголошенням Узбекистаном незалежності, він оголосив себе Президентом Узбекистану, яким і був до 2 вересня 2016 р. [2]. Зі здобуттям державою незалежності Президентом Республіки Узбекистан Ісламом Каримовим, як він пише у своїй книзі, була розроблена власна модель оновлення і прогресу, суттєвими рисами якої був заявлений селективний підхід щодо звернення до досвіду розвинутих країн, із врахуванням специфіки і особливостей багатовікової еволюції національної державності [3]. Одним із важливіших завдань у часи президентства Іслама Каримова висувалось забезпечення громадянського миру і національної злагоди в перехідний період реформувань, а стратегічною метою визначалось створення демократичної правової держави та громадянського суспільства. З перших днів незалежності реформаторська політика Узбекистану, за заявами, була спрямована на створення умов, за яких громадяни отримують можливість беззаперечно захищати свої права і свободи, і бути рівними перед законом без диференціації статі та раси, національності, мови, релігії, соціального походження, брати участь в управлінні державою, вільно висловлювати свої думки тощо.

Важливою частиною суспільного становлення став розвиток парламентаризму. На початку 2005 р. був сформований двопалатний парламент, що складався з Законодавчої палати і Сенату (верхня палата). Парламентська реформа означала новий етап політичної модернізації. На першому засіданні обох палат Олій Мажоліса президентом Республіки Узбекистан Ісламом Каримовим були визначені пріоритетні задачі подальшої демократизації і оновлення суспільства, реформування і модернізації країни. Загальна сутність цього комплексу завдань полягала в реалізації важливого принципу, який було покладено в основу обраної моделі модернізації країни – «Перехід від сильної держави до громадянського суспільства». На початковому етапі реформування теза «сильна держава» стала методологічною суттю узбецької моделі, коли держава реформується сама, ініціює і впроваджує реформи і має для цього відповідні повноваження, де-

які з яких потім передбачалось перерозподілити на користь громадських інститутів. На нових засадах створювались місцеві органи влади, серцевину яких складає інститут хокимів. Хоким сьогодні очолює на відповідній території – області, району, міста – представницьку та виконавчу владу. Із врахуванням історичних традицій створювався інститут мазолов – органу місцевого самоврядування громадян.

Механізм реалізації реформ. У перші роки реформування – 1991–2000 рр. – основна мотивація змін полягала в необхідності вирішувати першочергові проблеми у сфері ефективного державного управління. Політичні інститути створювались на допомогу державі [3]. Зростали лави нових партійних утворень та їх вплив на державне життя тощо. Посилились дві великі партії: правляча Ліберально-демократична партія Узбекистану (УзЛиДеП, Ўзбекистон Либерал-демократик партияси) і друга за чисельністю у парламенті Демократична партія Узбекистану «Міллій тікланіш» (ДПУз, ДПМТ O‘zbekiston “Milliy tiklanish” demokratik partiyasi). Вибори до місцевих Кенгаши у 2004 р. продемонстрували популярність цих партій. В країні сформувалась за роки незалежності етика участі в політичній боротьбі. В цілому вона спирається на коректність релігійних, сімейних, соціальних і соціологічних питань, на толерантність, що не суперечать конституційним нормам. Реформа з посилення ролі партій триває.

Виходячи з нових реалій, реформувались правоохоронні органи, служба національної безпеки, Збройні сили Узбекистану, почалась професіоналізація армії. Були створені урядові структури зовнішньоекономічних і зовнішньополітичних відносин. В основу політичного курсу країни було покладено принципи демократії, лібералізації, відмова від «шокової терапії» і врахування соціальних факторів. Як інформує узбецька сторона, політична реформа дала позитивні результати завдяки продуманій моделі планомірних змін на основі п’яти принципів: «поетапність», «держава – реформатор», «пріоритет економіки над політикою та ідеологізацією», «сильна соціальна політика» і «верховенства закону».

Президент Іслам Каримов, спираючись на статтю 83 Конституції країни, виявив нову законодавчу ініціативу і вніс проєкт Конституційного закону «Про посилення ролі політичних партій в оновленні і подальшій демократизації державного управління і модернізації країни», який набув чинності з 1 січня 2008 р. Результати дії закону не

забарилися: партії стали активніше працювати з електоратом, активізувалась робота фракцій парламенту і в місцевих кенгашах народних депутатів. Партії врешті сформулювали свої програмні передвиборчі платформи та ідеологічно самоідентифікувались. Отже, другий етап – початок 2000-х років - пов'язуємо з розбудовою системи державного управління: парламенту республіки, політичних партій, органів місцевої влади.

Відповідно політичним реформам розвивалася економіка Узбекистану, яка перебуває в поступовому переході до ринкової економіки, а зовнішньоекономічна діяльність базується на заміні імпорту експортом. У вересні 2017 р. валюта країни стала цілком конвертована за ринковими цінами. Узбекистан є основним виробником та експортером бавовни. У країні також розвинута одна з найбільших у світі золотовидобувна галузь: у листопаді 2021 р. Узбекистан став світовим лідером з продажу золота (21,5 тон). Зазначимо, що Узбекистан традиційно входить до 10 країн світу за видобутком золота. Так, у 2019 р. було видобуто 94,6 тони золота, а у 2020 р. – 101,6 тони, що вивело країну на восьме місце в світі [4].

За останні кілька років в Узбекистані відбулася прискорена трансформація економіки. Сьогодні ця країна все частіше фігурує у міжнародній спільноті як один із символів відкритості, новаторства та рішучості у знятті різного роду перешкод для бізнесу та інвестицій. Для ефективної імплементації Закону Республіки Узбекистан «Про інвестиції та інвестиційну діяльність» (2019 р.) успішно функціонує 4-рівневий механізм взаємодії органів державної влади та інвесторів, що складається з Міністерства інвестицій та зовнішньої торгівлі, заступників керівників хокіміятів, дипломатичних представництв за кордоном та комерційних банків, які відповідають на всі запити інвесторів та належним чином відстежують ефективність імплементації заходів, передбачених законом.

У цьому ключі важливо відзначити роль створеної за підтримки Європейського банку реконструкції та розвитку Ради іноземних інвесторів при Президентові Республіки Узбекистан, який забезпечує прямий діалог з інвесторами, що здійснюють свою діяльність у Республіці.

Також активну підтримку надає інститут міжнародних третейських судів, які забезпечують належне виконання прийнятих зо-

бов'язань з боку держави та місцевих інвесторів, що є важливою та системотворчою компонентою інвестиційного клімату країни. Таким чином, з 2019 р. починається новий етап економічного реформування, яке, спираючись на міжнародну підтримку, зосередилось на залученні іноземних інвестицій в економіку держави. У зв'язку з цим в країні проводиться активна робота за такими напрямками, як підтримка стабільно високих темпів зростання економіки, у якій превалююча частка активів банківської системи зосереджується в руках приватних інвесторів. В активній фазі перебуває стимулювання інвестиційної активності через розвиток інструментів державно-приватного партнерства та проектного фінансування для забезпечення прискореного вrostання інвестицій в інфраструктуру, що є одним із ключових факторів підвищення інвестиційної привабливості та сталого зростання економіки. Здійснюється оптимізація процесів взаємодії інвесторів та держави для повного виключення бюрократичних бар'єрів та перепон у реалізації інвестиційних проектів через цифровізацію та безконтактне надання державних послуг. Підвищується якість організації роботи за зверненнями та запитами іноземних інвесторів для забезпечення максимальної транспарентності та запобігання корупції.

Відбувається також зниження транзакційних витрат, що призводять до перетікання праці та капіталу з легального у тінювий сектор економіки. При цьому стратегія інвестиційної політики сфокусована на окремих, найперспективніших для Узбекистану галузях, здатних стати точками технологічного прориву та закласти основу розвитку продуктивних сил країни на наступні 20–30 років.

Враховуючи той факт, що інвестиційний клімат впливає практично на всі сфери діяльності країни, спектр реформ охопив усі напрями, зокрема економічний, інституційний, освітній, охорону здоров'я, сільське господарство, водопостачання, енергетику, транспорт тощо. При цьому практична підтримка підприємців та ініціаторів інвестиційних проектів здійснюється спеціально утвореними державними установами, як, наприклад, Урядової комісії з питань розвитку експорту та інвестицій (2020 р.). Завданнями комісії є тісна взаємодія з підприємцями та експортерами, аналіз проблем, з якими вони стикалися у зв'язку з обмеженнями, спричиненими пандемією, а також вироблення та імплементація оперативних та ефективних рішень на

основі індивідуального підходу до кожного суб'єкта підприємництва. У результаті роботи Комісії за підсумками 2021 р. було проаналізовано діяльність понад 98 тисяч підприємств, і за підсумками виявлено 6235 проблемних питань в діяльності 5902 підприємств. Кожне питання було опрацьовано та вирішено у тісній взаємодії відповідних міністерств, відомств, комерційних банків, органів місцевої влади та дипломатичних представництв Республіки за кордоном [5].

Як зазначено вище, на сучасному етапі Узбекистан переживає часи важливої економічної та соціальної трансформації. Країна розпочала проводити реформи 5 років тому й сьогодні спостерігається певний прогрес. Однак, варто зауважити, що до їх початку у країні були високі податки, процвітала корупція, тіньова економіка, що, в свою чергу, підвищувало рівень бідності. Близько половини валютної торгівлі Узбекистану відбувалося на неформальних ринках. Через високі податки підприємствам було не вигідно створювати нові робочі місця. Ухилення від сплати податків було широко поширеним явищем [12].

Наразі ситуація в Узбекистані суттєво покращилася. Зараз легко отримати іноземну валюту. Хоча неформальні ринки досі існують, але ними майже ніхто не користується. Податкова система Узбекистану стала більш справедлива та ефективна. Податки на бізнес і працівників стали нижчими. Після податкової реформи 2018 р. близько 1,4 млн нових громадян і підприємств зареєструвалися як платники податків, оскільки сплачувати податки стало легше, ніж ухилятися від них. Державні надходження зросли, незважаючи на різке зниження податкових ставок. Нормативно-правове та торговельне середовище для бізнесу стало більш сприятливішим. Реєстрація нових підприємств, експорт садівництва, туризм та іноземні інвестиції в місцеві підприємства зросли рекордно. Реформи, проведені в Узбекистані за останні п'ять років, були дійсно результативними [12].

Однак слід підкреслити, що для розкриття повного потенціалу країни потрібно вжити значно більше заходів. Для того, щоб до 2030 р. вдвічі скоротити бідність і досягти рівня доходів вище середнього, Узбекистану потрібно більше робочих місць. Безробіття досі залишається проблемою. Для досягнення вищеокреслених завдань слід допомогти розвиватися приватному сектору через надання можливості отримати доступу до землі, капіталу та ресурсів, покращення інфраструктури, поглиблення інтеграції з глобальними ринками. По-

над 2000 державних підприємств досі домінують в економіці та перешкоджають подальшому зростанню приватного сектора. Швидша приватизація, особливо невеликих державних підприємств і банків, може допомогти приватному сектору Узбекистану розширитися. Пріоритетною є зміна ролі держави в економіці з виробничої на стимулюючу. Закони та нормативні акти мають бути простішими, справедливими та прозорішими. Регіони Узбекистану потребують більше повноважень для визначення та фінансування пріоритетів місцевого розвитку. Це допоможе краще використати різні порівняльні економічні переваги регіонів. Нагальною потребою є покращення екологічної стійкості. Зміна клімату призвела до дефіциту води. Швидша політика декарбонізації підвищить стабільність зростання Узбекистану. Ці реформи нелегко реалізувати. Однак лише створення робочих місць, зростання приватного сектора, збільшення інвестиційної привабливості країни та більша екологічна стійкість, зможуть забезпечити економічний прогрес країни та підвищити добробут громадян Узбекистану [12].

Права людини. З обранням президентом Узбекистану Шавката Мірзієєва (3 вересня 2016 р.) дещо покращився стан із захистом прав людини: були звільнені десятки політичних в'язнів, помітного скорочення зазнала примусова праця на бавовняних полях та було полегшено систему реєстрації неурядових організацій. Проте серйозні порушення прав, включаючи безкарність за катування та жорстоке поводження з людьми, зберігаються. Правозахисні групи стикаються зі значними перешкодами, намагаючись зареєструвати свої організації, журналісти та блогери зазнають переслідувань, примусова праця не повністю викорінена. Інші зусилля щодо реформування законодавства, схоже, зупинилися.

Після перегляду дотримання Узбекистаном Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права (2014 р.) уряд країни вдосконалив захисну систему прав людини. Узбекистан доклав значних зусиль для скорочення примусової праці у своєму бавовняному секторі. Позитивними кроками, які сприяли скороченню примусової праці, є криміналізація (січень 2020 р.) повторного використання примусової праці та скасування системи виробничих квот. Міжнародна організація праці (МОП) у січні 2021 р. дійшла висновку про відсутність системної примусової чи дитячої праці під

час збирання бавовни, водночас зазначила, що «близько чотирьох відсотків [збирачів] піддавалися прямим або явним формам примусу», що становить приблизно 80 000 осіб [6]. Тим не менш, у 2021 р., вперше за більше ніж десятиліття моніторингу врожаю бавовни, Узбекиський форум з прав людини не виявив жодної систематичної примусової праці, організованої державними чиновниками. Проте прогрес у ліквідації примусової праці значно відрізняється в різних регіонах Узбекистану. Узбекиський форум задокументував, що в районах, де немає добровільних збирачів, посадовці махаллі (мікрорайонних комітетів) вдавалися до тиску на потенційних збирачів, погрожуючи жителям, що їхні соціальні виплати будуть зменшені або утримані [7].

Влада Узбекистану регулярно втручається в діяльність громадянського суспільства. У 2014 р. Комітет закликав узбецьку владу скасувати «вимогу щодо обов'язкової реєстрації неурядових організацій та переглянути національне законодавство відповідно до своїх зобов'язань за статтею 8 Пакту та ст. 34 Конституції Узбекистану, яка затверджує право громадян на створення власних організацій [7]. Після цього уряд зробив ряд важливих кроків для полегшення процесу реєстрації, який регулюється Постановою КМУз від 2014 р. про порядок державної реєстрації недержавних неприбуткових організацій. Ці кроки включають суттєве зниження реєстраційного збору, скорочення періоду для розгляду державною реєстраційних документів з двох місяців до одного місяця та відкриття [8] порталу, який дозволяє неурядовим групам подавати заявки в режимі онлайн. Але нечіткі та обтяжливі правила залишаються в силі.

В останні роки влада Узбекистану також стверджує, що організації громадянського суспільства «стають повноцінним партнером держави» і що «вживаються заходи для підвищення їх ролі та значення» [9]. Але Міністерство юстиції неодноразово відмовляє в реєстрації незалежним групам через тривіальні та технічні підстави. Без реєстрації групи не мають права легально працювати в країні. У квітні 2021 р. Гуманітарно-правовому центру в Бухарі в дев'ятий раз відмовили в реєстрації. Молодіжній волонтерській групі Oltin Qanot («Золоте крило») 21 раз відмовляли в реєстрації [10].

Human Rights Watch рекомендує Комітету закликати уряд Узбекистану:

- Повністю скасувати практику примусової праці на бавовняних полях, у тому числі шляхом притягнення до відповідальності місцевих органів влади, які мобілізують співробітників ДСНС та працівників приватного сектору.

- Лібералізувати процедури реєстрації НУО та зареєструвати незалежне громадянське суспільство; організації, у тому числі міжнародні правозахисні групи, а також ті, яким неодноразово відмовляли в реєстрації.

- Припинити втручання в роботу організацій громадянського суспільства, спрямовану на документування порушень економічних, соціальних та культурних прав.

- Надати інформацію про новий кодекс для неурядових груп.

- Дозволити незалежним профспілкам реєструватися та діяти без страху помсти та виконувати зобов'язання щодо виконання Конвенцій МОП 87 та 98.

Хоча у 2016 р. уряд Узбекистану звільнив понад 50 осіб, ув'язнених за політично мотивованими звинуваченнями, включаючи журналістів, правозахисників та інших активістів [10], однак після звільнення політичні в'язні стикаються з юридичними та економічними бар'єрами, включаючи обмеження свободи пересування, неможливість отримувати судові рішення, необхідні для оскарження незаконних вироків, нагляд та неналежне медичне обслуговування через проблеми зі здоров'ям, спричинені їх ув'язненням.

В Узбекистані зберігається глибока нерівність між чоловіками та жінками. Домашнє насильство залишається серйозною проблемою. Проект Кримінального кодексу, опублікований у лютому 2021 р., не передбачав окремого злочину, пов'язаного з домашнім насильством. За січень-березень 2021 р. МВС зареєструвало 11070 скарг на домагання та насильство щодо жінок. У той час як Державна комісія з питань гендерної рівності повідомила у 2019 р., що вона відкрила 197 центрів реабілітації та адаптації для жінок, які зазнали насильства, у звіті НУО за червень 2020 р. було зазначено, що багато таких центрів «не існували» або «не функціонували» за призначенням [11].

Влада Узбекистану придушує будь-яке незадоволення народу силовими методами: переслідуваннями, арештами, киданням за ґрати, розстрілами тощо. Найзначнішими зіткненнями за останні роки назовемо події в Андижані, які увійшли в історію країни як «Анди-

жанська різанина». Під час загаданих подій у травні 2005 р. керівництво вирішило придушити підприємницький рух в Андижані і області (Андижанський велаят), провівши проти мирних демонстрантів-підприємців – мешканців міста Андижан карально-репресивну операцію силами Служби національної безпеки, поліцейських частин та Збройних сил країни. Звинувачення влади полягало і тому, що ці нові підприємці начебто ведуть антидержавну підривну роботу проти владних структур. Кількість загиблих достеменно не відома. Ті, хто вижив, звернулися до міжнародних організацій у пошуку притулку в третіх країнах (переважно в Румунії) [13].

Після різанини в Андижані, як зазначає американський дослідник радник Світового банку Martin C. Spechler, Узбекистан може чекати довго на членство у Світовій організації торгівлі, як стало і з Китаєм після подібних подій на площі Тяньаньмень у 1989 р. 23 листопада 2005 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію, яка засуджує Узбекистан за його відмову розглядати події в Андижані інакше, ніж внутрішню справу країни. За неї проголосували 74 країни, проти – 39, утрималися – 58 [8, с. 131; 13].

Нещодавні трагічні події в Узбекистані пов'язані з негуманним поведінням влади щодо своїх громадян. 1–2 липня 2022 р. в столиці Каракалпакської автономної республіки в результаті зіткнення з національною гвардією при розгоні демонстрації (кілька тисяч осіб) загинули 18 осіб, понад 250 осіб (1000 за неофіційною статистикою) було поранено. Суть конфлікту полягає у наступному. Президентська команда Узбекистану 25 червня 2022 р. запропонувала внести поправки до тексту Конституції країни без належного обговорення і узгодження з населенням. Поправки стосувалися серед іншого – зміни статусу автономної Каракалпакської області, автономію якої влада намагалася ліквідувати. Метою запропонованих поправок, як повідомлялось, було запобігти таким негативним прикладам, як «азербайджанський, грузинський, український та молдавський приклади, де роками чи десятиліттями продовжуються конфлікти, пов'язані зі спробами сепаратистів відокремитися» [14]. Президент Шавкат Мірзієєв заявив про те, що статті щодо Каракалпакстану змінені не будуть. Одночасно він розпорядився увести на території республіки на місяць режим надзвичайного стану, за дотриманням якого стежитиме Національна гвардія, а також пригрозив жорсткими заявами щодо «організаторів

заворушень та осіб, які намагалися захопити адміністративні будівлі» тощо. Подібні заяви, як повідомляють місцеві ЗМІ, не сприятимуть заспокоєнню населення і не вирішать проблем, що накопичились, як, наприклад, нагадаємо про страйк на трьох провідних підприємствах республіки 2003 р. із-за систематичної невиплати зароблених грошей, що призвело до штучно створеного голоду в країні (в сільській місцевості люди гинули з-за нестачі їжі) [14].

Значною мірою в результаті американського тиску, а також зростання ціни на світовому ринку на бавовну і золото ситуація в країні почала поступово покращуватись.

Негативу додає і політика Кремля на пострадянському просторі, як зазначає узбецька сторона, що «характеризується створенням та підтримкою недієздатних квазі-держав з метою періодичного заморожування та розморожування локальних конфліктів» [14].

Республіка Узбекистан є глибоко своєрідною країною. Будучи до нещодавна закритою, вона, спираючись на давні історичні традиції, намагається посісти гідне місце у світовому поділі праці і світовій культурі.

Й хоча наразі у цій царині спостерігається певний (але нерівномірний) прогрес, багато завдань в економічній, соціальній політичній та правозахисній сфері ще потребують вирішення.

Використані джерела та література:

1. United Nations Development Programme: Human Development Index 2020. Индекс людського розвитку. New York: UNDP. URL: <https://gtmarket.ru/ratings/human-development-index>
2. Права людини в Узбекистані. URL: <https://en.wikipedia.org>
3. Ислам Каримов. Узбекистан на пороге XXI века: угрозы безопасности, условия и гарантии прогресса. Ташкент, 1997. 315 с.
4. Узбекистан стал мировым лидером по продаже золота. 10 января 2022. URL: <https://podrobno.uz/cat/economic/uzbekistan-stal-mirovym-liderom-po-prodazhe-zolota->
5. Узбекистан: модернизация і розвиток політичної системи. Академия. Ташкент. 2009. 336 с.
6. Меры по привлечению иностранных инвестиций и улучшению инвестиционной привлекательности Узбекистана. URL: <https://mift.uz/ru/menu/roud-shou-kak-instrument-privlechenija-inostrannyh-investitsij>
7. Uzbek Forum for Human Rights, «Key Findings from the 2020 Cotton Harvest in Uzbekistan», 2021. URL: <http://www.cottoncampaign.org/uzbek-forum-key-findings-2020.html> (accessed January 26, 2022).

8. Martin C. Spechler. Uzbekistan under authoritarianism. The Political Economy of Reform in Central Asia Central Asia Research Forum. Series Editor: Shirin Akiner, School of Oriental and African Studies, University of London. This edition published in the Taylor & Francis e-Library, 2008. 187 p.
9. Committee on Economic, Social and Cultural Rights, «Concluding observations on the second periodic report of Uzbekistan,» June 13, 2014. URL: <https://www.minjust.uz/ru/press-center/news/98344/> (accessed January 26, 2022).
10. Norma.uz, «Time for Consideration of an Application for NGO Registration is Reduced», December 15, 2014. URL: https://www.norma.uz/novoe_v_zakonodatelstve/izmenen_srok_rassmotreniya_zayavleniya_o_registracii (accessed January 26, 2022)
11. Uzbekistan: Release and Rehabilitate Political Prisoners, November 17, 2018. URL: <https://www.hrw.org/news/2018/11/17/uzbekistan-release-and-rehabilitate-political-prisoners>; Committee on Economic, Social and Cultural Rights, «Concluding observations on the second periodic report of Uzbekistan», June 13, 2014. URL: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=E%2fC.12%2fUZB%2fCO%2f2&Lang=en (accessed January 26, 2022).
12. Uzbekistan Can Halve Poverty by Creating More and Better Jobs. *The World Bank*. URL: <https://www.worldbank.org/en/news/opinion/2021/09/27/uzbekistan-can-halve-poverty-by-creating-more-and-better-jobs>
13. Предварительный доклад ОБСЕ. События в г. Андижан (Узбекистан). 13 мая 2005 г. URL: <https://osce.org>
14. Трагедия в Каракалпакстане. URL: <https://www.gazeta.uz/ru/2022/07/05/questions/>

І.І. Богданович

к.е.н., доцент,

провідний науковий співробітник

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

РЕСПУБЛІКА БІЛОРУСЬ НА РОЗДОРІЖЖІ МІЖ ДЕМОКРАТІЄЮ ТА АВТОРИТАРИЗМОМ В ХХ СТ.

В статті розглядаються теоретичні аспекти розвитку категорії «політичний устрій держави» та практика її реалізації в реаліях Республіки Білорусь в 90-х роках ХХ ст. Розкривається еволюція політичного устрою Білорусі з моменту проголошення незалежності. Обґрунтовано авторську позицію з приводу вибору білоруського суспільства за результатами референдуму 1994 р. та подальших змін у державі.

Ключові слова. Республіка Білорусь, демократія, авторитаризм, тоталітаризм, Конституція Республіки Білорусь, політичний устрій країни.

The Republic of Belarus at the Crossroads between Democracy and Authoritarianism in the Twentieth Century

The article deals with theoretical aspects of the development of the category «political structure of the state» and the practice of its implementation in the Republic of Belarus realities in the 90s of the twentieth century. The article reveals the evolution of the political structure of Belarus since the declaration of independence. There is justified author's position on the choice of Belarusian society based on the results of the 1994 referendum and the further change in the state.

Key words. Republic of Belarus, democracy, authoritarianism, totalitarianism, Constitution of the Republic of Belarus, political structure of the country.

XX століття увійшло в історію людства не тільки як час глобальних потрясінь, але і як період значних перетворень і трансформацій. Завершальне десятиліття даного часового періоду так само принесло в міжнародні відносини чимало нового. Однією з таких подій став розпад так званого соціалістичного табору та ряду країн, які до нього належали. Серед новоутворених держав до складу світової спільноти увійшла і Республіка Білорусь (РБ). Очевидно, що для неї також актуальними були всі ті питання, які постали перед усіма новоствореними суб'єктами міжнародних відносин. Так, необхідно було вирішити форму державного устрою нової країни, оптимізувати організацію органів державної влади, модель її економіки тощо. До цього переліку цілком справедливо належало віднести і таке поняття як політичний режим.

Останнє для Республіки Білорусь було і залишається важливим і сьогодні. Головним аргументом на користь такого твердження вважаємо той факт, що формування незалежної держави на уламках країни, яку справедливо відносили до тоталітарних, не могло не врахувати в тій чи іншій мірі цей негативний досвід. У той же час в світі 90-х рр. XX ст. в цілому і, особливо в Європі, яку багато хто з фахівців називає колискою демократії, навряд чи знайшлося б місце для нових тоталітарних режимів. Тому історія формування політичного устрою Білорусії мала особливе значення для майбутнього країни, яка де-факто опинилась на роздоріжжі своєї еволюції.

Перш ніж приступити до розгляду даного питання по суті, вважаємо методологічно необхідним коротко охарактеризувати понятійний апарат, який вживаємо у нашому дослідженні. Так, терміни «тоталітаризм», «авторитаризм» та «демократія» в сучасному світі нерідко вживаються без розуміння їх суті, натомість їх змістове наповнення набуває вкрай емоційного та тенденційного забарвлення, що може бути прийнятним в публіцистиці. Але, на наше тверде переконання, це є недопустимим в наукових дослідженнях, які претендують хоча б на певну об'єктивність. Тому, ведучи мову про демократичну, авторитарну або якусь іншу модель політичного устрою, ми не намагаємось цим дати суб'єктивну оцінку розвитку того чи іншого суспільства або держави.

Як зазначають більшість дослідників політичного устрою різних країн, Радянський Союз був доволі типовою державою тоталітарного типу. Під типовістю маються на увазі риси, які є притаманними саме даному устрою: відсутність плюралізму в суспільстві, наявність офіційної ідеології, приналежність влади обмеженому колу осіб, яке, при цьому, спирається на високий рівень мобілізації населення на досягнення визначеного керманичами кола завдань (причому, нерідко вони діють за власною ініціативою, на основі високого рівня ентузіазму в цілому). В ключовому документі на шляху до проголошення білоруської незалежності – Декларації про державний суверенітет Республіки Білорусь від 27 липня 1990 р. – безпосередньо термін «демократична держава» не використовувався [1]. Разом з тим, положення та формулювання, закладені тут, можуть свідчити про те, що Верховна Рада БРСР декларувала обрання демократичного устрою для майбутньої країни. Принаймні відсилки до білоруського народу як головного носія суверенітету та державної влади (ст. 2), захист законних інтересів громадян країни (ст. 4), на нашу думку, є свідченням бажання розвивати державу саме у даному напрямку.

25 серпня 1991 р., після невдалої спроби Москви зусиллями Державного комітету з надзвичайного стану зберегти у попередньому форматі СРСР, стало очевидно, що це практично неможливо, а тому Верховна Рада БРСР прийняла спеціальний закон, яким вищезазначеній Декларації надавала статусу конституційного закону. Цим же документом було внесено ряд змін та доповнень у Конституцію 1978 р., яка діяла на той момент.

В 1994 р., 15 березня було прийнято нову Конституцію Республіки Білорусь. В ній положення про демократичний шлях розвитку держави закріплювались одразу у двох статтях (ст. 1 та ст. 4) [2]. Зокрема, ст. 1 стверджувала, що «Республіка Білорусь є унітарна демократична соціальна правова держава», а ст. 4 додає, що «демократія в Республіці Білорусь здійснюється на основі багатоманітності політичних інститутів, ідеологій та думок».

Таким чином, впродовж 1991–1994 рр. Білорусія проходить етап становлення саме як демократична держава, яка прагнула позбутись свого тоталітарного минулого. В цей час у країні формується ряд політичних партій та громадських організацій загальнореспубліканського значення, приймається відповідна нормативно-правова база, налагоджується співпраця з міжнародними організаціями різного роду, проводяться перші в історії незалежної Білорусії президентські вибори. На останній події слід зупинитись детальніше, оскільки саме вона стала поворотним моментом у визначенні майбутнього політичного устрою країни.

Згідно до статті 79 Конституції Республіки Білорусь, Президент Республіки Білорусь є Главою держави, гарантом її Конституції, прав і свобод людини і громадянина. Президент уособлює єдність народу, гарантує реалізацію основних напрямів внутрішньої і зовнішньої політики, представляє Республіку Білорусь у відносинах з іншими державами і міжнародними організаціями. Президент вживає заходи з охорони суверенітету Республіки Білорусь, її національної безпеки і територіальної цілісності, забезпечує політичну та економічну стабільність, спадкоємність і взаємодію органів державної влади, здійснює посередництво між органами державної влади.

Стаття 81 Конституції РБ визначає, що Президент обирається на п'ять років безпосередньо народом Республіки Білорусь на основі загального, вільного, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. На основі статті 80 Президентом може бути обраний громадянин Республіки Білорусь за народженням, не молодше 35 років, який має виборче право і постійно проживає в Республіці Білорусь не менше десяти років безпосередньо перед виборами.

Перші вибори президента Республіки Білорусь в історії держави відбулись в два тури в червні та липні 1994 р. Дані вибори стали знаковими для Білорусі не тільки тому, що була потреба у другому турі,

але і тому, що вибори – 1994 стали першими і, поки що останніми, які отримали схвалення з боку більшості країн світу та провідних міжнародних організацій.

У першому турі кандидатами виступали Олександр Лукашенко (безпартійний, самовисування), Вячеслав Кебіч (безпартійний, самовисування), Зенон Позняк (Білоруський народний фронт), Станіслав Шушкевич (безпартійний, самовисування), Олександр Дубко (Аграрна партія), Василь Новіков (Партія комуністів Білорусі).

Явка на виборах в першому турі (23 червня 1994 р.) склала 78,97%; в другий тур вийшли О. Лукашенко та В. Кебіч, за яких в першому турі подали голоси 44,8% та 17,3% відповідно. За підсумками голосування, що відбулось 10 липня 1994 р., переконливу перемогу здобув О. Лукашенко. За нього віддали голоси 80,6% виборців (4 241 026 голосів), тоді як за В. Кебіча проголосували 14,2%. Інаугурація Олександра Лукашенка відбулась 20 липня 1994 р.

Варто зауважити, що в ряді пострадянських країн 1990-ті роки, серед іншого, відзначились протистоянням між різними гілками влади. У кожній країні це питання вирішувалось по-своєму. Не стала тут винятком і Білорусія. В першій половині 1995 р. в країні накопичився ряд важливих питань, для розв'язання яких було вирішено використати інструмент прямої демократії – всенародний референдум. Важливий для нашого дослідження момент крився у останньому запитанні проведеного опитування, яке передбачало внесення у чинну Конституцію змін. Насамперед, президенту дозволялось достроково припиняти повноваження парламенту в разі систематичного або грубого порушення Конституції. Поправка, яка на перший погляд повинна була посилити демократичність системи влади в Республіці Білорусь, насправді стала підставою внутрішньополітичної кризи та значних зовнішньополітичних проблем.

Серед білоруських фахівців до сьогодення немає єдності у тому, чи були при проведенні даного референдуму витримані всі необхідні демократичні процедури і чи відповідав він нормам білоруського законодавства. Вважаємо, що в кінцевому підсумку слід виходити з результатів цього плебіситу. Згідно з ними, 77,7% з тих, хто проголосував і 50,3% від загального числа осіб, що мали право виборчого голосу на референдумі, підтримали вищезазначену зміну до законодавства. Виходячи з того, що всі, хто мав бажання проголосувати

– зробили це, при цьому істотних порушень в частині фальсифікацій результатів не було виявлено, на наш погляд, думку громадян Білорусії слід було б врахувати і поважати, незважаючи на ряд організаційних недоліків. Розуміємо, а в окремих випадках і розділяємо думку критиків даного референдуму, але справжня демократія тим цінна і потрібна, що рішення приймається виходячи із рішення більшості. В даному ж разі більшість зміни підтримала.

Інша річ, що розпливчатість та неоднозначність формулювань створили передумови для того, щоб із напрямку створення дійсно демократичного політичного устрою в країні пішов крен до авторитарного. Адже після свого обрання О. Лукашенко фактично взяв курс на його побудову. Попри те, що головний закон Республіки Білорусь і далі містить тези про те, що держава є демократичною, по своїй суті вона набула яскраво вираженого авторитарного характеру, початки якого були закладені саме в середині 90-х рр. ХХ ст.

Водночас, ми не можемо погодитись із тими дослідниками, які намагаються обґрунтувати висновок про те, що Білорусія повернулась у тоталітаризм. Так, в республіці дійсно збереглися обмежені форми соціального та економічного плюралізму при зменшенні політичної альтернативи, а влада зосереджена в руках домінуючої партії при наявному одноосібному харизматичному лідері країни. Згідно до класифікації, яку ще в 90-х рр. ХХ ст. запропонували Хуан Лінц та Альфред Степан [3], названі риси є типовими для авторитарних, а не тоталітарних країн. Використовуючи твердження із робіт зазначених вчених університету ім. Д. Хопкінса, Білорусь тоталітарна повинна була б мати повністю подавлений плюралізм абсолютно у всіх сферах життя, а концентрація влади в руках правлячої верхівки не була б прив'язана до однієї особи (в даному випадку – О. Лукашенка). Очевидно, що такі критерії не витримуються, а тому найбільш об'єктивною оцінкою розвитку політичного устрою Республіки Білорусь є віднесення її до країн авторитарного типу.

При цьому не варто однозначно тільки критикувати сьогоденний шлях розвитку Білорусії. На нашу думку, значним позитивом можна вважати той факт, що було відкинуто тоталітарний політичний устрій, хоча наявність саме такого спадку робила даний варіант найлегшим з точки зору можливого копіювання. Вибір же на користь демократії (в тому вигляді як її змальовують теоретики), а не авторитаризму, в 90-

х рр. XX ст. дозволив Білорусії зберегти незалежність. Попри певну радикальність такої позиції, вважаємо, що вона має право на існування, оскільки в умовах жорсткої кризи, в яких перебувала соціально-економічна система країни, та при наявності активних і геополітично агресивних сусідів молода незалежна держава дуже легко могла втратити статус самостійної.

Інша річ, що в сучасному світі авторитарний політичний устрій країни розглядається як найменш конкурентоздатний, а тому для майбутнього розвитку Республіки Білорусь впровадження демократичних інститутів є об'єктивною необхідністю. Проте в реаліях кінця XX ст. його можна вважати як прийнятну плату за збереження незалежності. Очевидно також і те, що дана тема є дискусійною та містить значний потенціал для свого подальшого наукового дослідження.

Використані джерела та література:

1. О государственном суверенитете Белорусской Советской Социалистической Республики. *Ведомости Верховного Совета Республики Беларусь*. 1991. № 31. С. 536.
2. Конституция Республики Беларусь/Первоначальная редакция. URL: https://ru.wikisource.org/wiki/Конституция_Республики_Беларусь/Первоначальная_редакция
3. Linz J., Stepan A. Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe. Baltimore and London, Johns Hopkins University Press, 480 p.

В.М. Розумюк

к.політ.н., старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

СПЕЦИФІКА ЕВОЛЮЦІЇ КИРГИЗСТАНУ У ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

Досліджено специфіку суспільно-політичних трансформацій в Республіці Киргизстан наприкінці XX – на початку XXI століття. Визначено, що особливості їх еволюції і вектор розвитку обумовлені цивілізаційною приналежністю та соціальною структурою киргизького суспільства, історичними традиціями і рівнем економічного роз-

витку країни, а також динамікою геополітичних процесів у даному регіоні. Констатовано формування усталеного циклу суспільно-політичного життя Киргизстану революція-авторитаризм-революція. Зроблено висновок, що кланова гетерогенність киргизького соціуму унеможливорює консолідацію абсолютної влади в одних руках.

Ключові слова: Киргизстан, суспільство, трансформація, революція, клани, конституція.

Specificity of the Evolution of Kyrgyzstan in the Post-Soviet Period

Specificity of the social and political transformations in the Kyrgyz Republic at the end of the 20th - early 21st centuries is studied. It is determined that the peculiarities of their evolution and vector of the development are due to the civilization characteristic and social structure of the Kyrgyz society, historical traditions and level of economic development of the country, and the dynamics of geopolitical processes in the region. It is ascertained the formation of an established cycle of social and political life of Kyrgyzstan revolution-authoritarianism-revolution. It is concluded that the clan heterogeneity of the Kyrgyz society makes it impossible to consolidate absolute power in one hand.

Key words: Kyrgyzstan, society, transformation, revolution, clans, constitution.

Кінець 80-х – початок 90-х років ХХ ст. став періодом колапсу комуністичних режимів у Східній та Центральній Європі та розпаду Радянського Союзу. В цей час у західній політичній науці сформувався своєрідний дослідницький напрямок – «теорія демократизації» або «література про перехід» (transition literature), в межах якого фахівці різних суспільно-гуманітарних дисциплін намагалися визначити основні засади трансформації тоталітарних і авторитарних режимів [1-6].

Наголошуючи на глобальному відродженні теорії і практики демократії, яке водночас супроводжувалось самодискредитацією комуністичної системи та інших диктатур як «африканського соціалізму» та «бюрократичного авторитаризму», значна частина робіт початку 1990-х рр. була позначена надмірним месіанським запалом, коли сучасна демократія витлумачувалась не як «політична домовленість, з

якою можна погодитись чи заперечити, а як доля, нове і усюди проникаюче звільнення» [7].

Зокрема, в одній зі своїх найвідоміших праць авторитетний американський політолог С. Хантінгтон охарактеризував ці вражаючі зміни як «третю хвилю демократизації», яка піднялась 25 квітня 1974 р. в Лісабоні (Португалія) і наче снігова куля покотилась по всьому світу, захоплюючи на своєму шляху все нові й нові регіони [8], а відомий філософ Ф. Фукуяма у своїй знаменитій праці з провокаційною назвою «Кінець історії» охарактеризував демократизацію як незворотну іманентну тенденцію сучасного світу – завершення ідеологічної еволюції людства та універсалізацію західної моделі ліберальної демократії як кінцевої форми правління, в той час як недемократичні суспільства будуть витіснені в позаісторичний світ [9].

Натомість, суспільна еволюція та політична трансформація в пострадянських республіках Середньої Азії стали наочним запереченням поширених на початок 90-х років XX ст. ілюзій «демократичного транзиту». Замість очікуваних процесів лібералізації та модернізації, культурно-цивілізаційна специфіка суспільств цього регіону привела до формування авторитарних політичних режимів в найгірших традиціях азійського деспотизму, реставрації по суті традиційної моделі ханської влади з відсутністю механізмів стримувань і противаг, швидкої деградації соціуму до середньовічних зразків клановості і трайбалізму, тріумфу ідей ісламського відродження та релігійного фундаменталізму.

Характеризуючи специфіку еволюції Киргизстану у пострадянський період, передусім слід зазначити, що вживання сучасної політичної термінології (нація, президентська республіка, парламентська демократія) по відношенню до цієї країни носить доволі умовний характер, оскільки йдеться про кочовий народ, який був комуністичною владою насильно примушений до осілого способу життя («посаджений на землю») менше ніж століття тому і який зберіг потужні «залишки» родоплемінного устрою і феодального ладу. Киргизьке суспільство складається з племен і родів, серед переважної більшості населення домінує кланова ідентичність і релігійна ментальність.

З політичної точки зору Киргизстан поділений на два традиційних конкуруючих регіони – Південь і Північ – з різною історичною долею та ментальністю населення (переважно світська на півночі, схильна

до релігійного фундаменталізму на півдні). Ще до завоювання Російською імперією політичні еліти (беки, баї) Півдня боролись за владу в Кокандському ханстві, тоді як очільники Півночі (лідери племені сарибагиш) вважались їх доволі умовними васалами і самі намагались об'єднати всіх киргизів під власною гегемонією. Сучасна політична система значною мірою сформувалася ще в радянські часи в процесі конкуренції північного чуйсько-ісиккульського і південного ошського кланів. Щоб втримати стабільність, Москва була змушена балансувати та узгоджувати республіканські владні призначення, по черзі змінюючи представників Півдня та Півночі на відповідальних посадах в Республіканському ЦК комуністичної партії і міністерствах. Після здобуття незалежності та зникнення зовнішнього «балансиру» боротьба за владу між кланами Півдня та Півночі лише загострилася, тож від 1992 р. час від часу з'являються розмови про громадянську війну та розкол країни на дві частини.

Серед усіх середньоазійських деспотій Киргизстан є єдиною «демократією» (різні правозахисні організації характеризують політичний устрій країни як «гібридний режим»), на відміну від авторитарних диктатур своїх сусідів. Просто ця «демократія» має середньовічний характер, оскільки кланова гетерогенність соціуму унеможливує консолідацію абсолютної влади в одних руках. Кожна впливова суспільна група (рід, клан, плем'я) має свою кишенькову партію, яка входить до широкої південної чи північної коаліції. Відповідно партійна конкуренція, парламентська боротьба та виборчий процес є цілком реальними та дозволяють провідним суспільним акторам мирно вирішувати складні питання доступу до влади і матеріальних ресурсів, уникаючи самовбивчої боротьби на знищення. Саме тому фальсифікація виборів викликає настільки жорсткий і рішучий протест, адже грубо порушує усталений міжклановий консенсус.

Разом з тим, не слід надто ідеалізувати і захоплюватись киргизською «демократією», адже суспільно-політичні трансформації в Республіці Киргизстан впродовж останніх десятиліть розвивались в найкращих традиціях трайбалізму, як би кланова боротьба не маскувалась під гаслами «повалення комунізму», «кольорової революції» чи «народного повстання». Слабкість і бутафорський характер багатьох державних інститутів призвели до поширення політичного впливу різноманітних мафіозних угруповань, в результаті чого будь-

який місцевий клан цілком заслуговує на прикметник кримінальний, а наркотрафік і виробництво марихуани (Чуйська долина) вже давно сягнули промислових обсягів. Призначення близьких родичів та кримінальних «авторитетів» на високі державні посади перетворилось в установу і, навіть, буденну практику функціонування киргизької кланової «демократії».

Сама історія засвідчує надзвичайну нестабільність політичного устрою Киргизстану. За 30 років незалежності відбулись вже три повномасштабні «революції» (2005 р., 2010 р., 2020 р.), і це не враховуючи 11 конституційних референдумів, які завжди передували змінам Конституції [10]. Вже перший президент Киргизстану Аскар Акаєв, який прийшов на цю посаду як колишній голова Академії наук Киргизької РСР і спочатку видавався для всіх ключових політичних сил прийнятною і компромісною фігурою, п'ять разів (в 1994, 1996, 1998, 2001 і 2003 рр.) ініціював перегляд Конституції 1993 р. задля збільшення своїх повноважень. Рептильні ЗМІ пострадянського простору яскравими барвами змальовували особу представника Північного клану Акаєва як «ліберала і демократа», «киргизького академіка Сахарова», «вченого-дисидента на політичному Олімпі» та «філософа на царському троні», проте його правління нічим принципово не відрізнялось від авторитарних колег з інших пострадянських республік Середньої Азії. Якщо в перші роки свого правління Акаєв намагався проводити зважену і компромісну політичну лінію, то пішовши на третій президентський термін і фальсифікувавши парламентські вибори у лютому 2005 р., він перейшов «червону лінію». Опозиція, яка «програла» на виборах партії, членами якої були діти Акаєва, і взагалі не потрапила до Парламенту, влаштувала масштабні акції протесту, що дістали назву «Тюльпанової революції», в результаті чого Акаєву довелося тікати з країни.

З метою уникнення подібних подій в майбутньому, лідери Північної і Південної коаліції кланів спробували дійти компромісу: в президенти на позачергових виборах балотувався Курманбек Бакієв (Південь), який після перемоги мав призначити Фелікса Кулова (Північ) прем'єр-міністром. Сторони дотримали обіцянок, проте вже через рік президент Бакієв вступив у жорсткий конфлікт з власним прем'єром і головою парламенту. Позбавивши їх посад, Бакієв в 2007 р. провів референдум з нової редакції Конституції (76,1% го-

лосів «за»), за якою де факто була встановлена владна модель президентської республіки. В 2009 р. Бакієв здобув блискучу «перемогу» на президентських виборах, набравши 77% голосів виборців. Втім, вже наступного 2010 р. масові заворушення у м. Талас дали старт новій революції в Киргизстані. Спроби потопити заколотників у крові (за офіційними даними було вбито 84 особи, поранено близько 1,5 тис.) зазнали закономірного фіаско, тож вже Бакієву довелося тікати з країни.

Намагаючись запобігти повторенню пройденого, тимчасовий уряд на чолі з Розою Отумбаєвою провів референдум щодо нової редакції Конституції. Форма правління змінювалася на парламентську республіку, кількість депутатів збільшено з 90 до 120 (причому жодна партія не могла розраховувати зайняти більше 65 місць), повноваження президента були суттєво скорочені, а термін його правління обмежений однією каденцією у 6 років без права переобрання. Обраний за цією Конституцією (представник Півночі) Алмазбек Атамбаєв став першим і поки що єдиним президентом Киргизстану, який добровільно пішов з посади по завершенню терміну повноважень, а не був скинутий в результаті народного повстання. Щоправда, це все одно не врятувало його від серйозних неприємностей.

Атамбаєв прагнув цивілізовано передати владу своєму багатолітньому політичному союзнику і близькому другу Сооронбаю Жеєнбекову (представнику Півдня), який був зобов'язаний йому своєю політичною кар'єрою. І його план (до певної міри) спрацював. Проте вже за два роки, після того як обраний ним наступник переміг на президентських виборах, Жеєнбеков розпочав наступ на бізнес клану Атамбаєва. Колишнього президента позбавили недоторканості і ув'язнили на 11 років за звинуваченням у корупції та інших майнових злочинах [11], його сестра отримала 9 років з конфіскацією майна, чимало інших відомих політиків і колишніх чиновників потрапили до тюрми. Жеєнбеков за допомогою репресій і політичних комбінацій спробував підпорядкувати собі все політичне поле країни. Ну і вже традиційно, відбулась фальсифікація парламентських виборів в жовтні 2020 р. (з 2,8 млн. виборців понад 500 тис. осіб взяли «відкріпні» талони для голосуванні на інших ділянках), коли дві третини місць отримали дві пропрезидентські партії, а опозиціонери залишилися поза парламентом, завершилась новою революцією.

Садир Жапаров (представник Півночі), який в результаті революції вийшов з колонії на свободу, в результаті сумнівної юридичної процедури був призначений на посаду прем'єр-міністра, а 10 січня 2021 р. переміг на позачергових президентських виборах. Він вже встиг ініціювати перегляд Основного закону на конституційному референдумі (голосів «за» 81%). Знову відбувся перехід від парламентської до президентської моделі правління, кількість депутатів скорочена з 120 до 90, задля ослаблення парламенту утворено суспільно-громадське представницьке зібрання – народний Курултай, який збирається за ініціативи президента, а самому президенту суттєво розширено повноваження та дозволено обиратись на два терміни (по 5 років) підряд. Опоненти Жапарова вже охрестили його творіння «Ханституцією» [12], тож найближче політичне майбутнє Киргизстану видається доволі прогнозованим.

Підсумовуючи, можна констатувати формування усталеного циклу суспільно-політичного життя Киргизстану. В результаті революційних подій лідер широкої коаліції кланів Півночі або Півдня приходить до влади, починає процес формування власного авторитарного режиму, втрачає підтримку своїх союзників, а невдовзі – і владу в результаті революції. Кланова гетерогенність киргизького соціуму унеможливорює консолідацію абсолютної влади в одних руках. Практичний досвід спроб цивілізованого транзиту влади і реалізації політичних компромісів в Киргизстані засвідчує їх принципову неможливість через слабкість і бутафорський характер державних інститутів, специфіку місцевої політичної культури, історичні традиції, особливості національного (а також регіонального) менталітету та структури соціуму.

Використані джерела та література:

1. Lijphart A. The Southern European Examples of Democratization: Six Lessons for Latin America. *Government and Opposition*. 1990. № 25. P. 68-84.
2. Di Palma G. Why Democracy Can Work in Eastern Europe? *Journal of Democracy*. 1991, № 1. P. 28-43.
3. Freedom in the World: The Annual Survey of Political Rights and Civil Liberties, 1994-1995. New York: Freedom House. 695 p.
4. Brzezinski Z. The Grand Failure: The Birth and Death Communism in the Twentieth Century. New York: Collier Books, 1990. 304 p.
5. How to Establish a Democracy or Improve the One You Now Have: A Practical Guide for Developing Essen. Ed. by W.E. Boek. Arlington: College of Democracy, 1993. 414 p.

6. Diamond L. Promoting Democracy in the 1990-s: Actors and Instruments, Issues and imperatives. A Report to the Carnegie Commission on Preventing Deadly Conflict. Carnegie Corporation of New York, December, 1995. 75 p.
7. The Global Resurgence of Democracy. Ed. by Larry Diamond and Marc F. Plattner. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1993. 336 p.
8. Huntington S. The Third Wave. Democratization in the late Twentieth Century. Norman and London: University of Oklahoma Press, 1991. 366 p.
9. Fukuyama F. The end of history and the last man. New York: The Free Press. A Division of Macmillan, Inc., 1992. 464 p.
10. Не опять, а снова. Каждая новая власть страны переписывает Конституцию. URL: https://24.kg/vlast/188345_neopyat_asnova_kajdaya_novaya_vlast_stranyi_perepisyvaet_konstitutsiyu/
11. 11 лет тюрьмы для экс-президента: как Атамбаев провалил операцию «Преемник». URL: <https://www.dw.com/ru/11-лет-тюрьмы-для-экс-президента-как-атамбаев-провалил-операцию-преемник/a-53941735>
12. «Stop ханституция». Возле Белого дома проходит митинг против новой Конституции и за роспуск парламента. URL: <https://limon.kg/ru/news:74001?from=limon&place=search&sth=84e5a65d9540005e76a63edd1a00311b>

О.М. Цапко

к.і.н., доцент

провідний науковий співробітник

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ТОТАЛІТАРНИЙ ХАРАКТЕР ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ ТУРКМЕНИСТАНУ У 90-Х РР. ХХ СТ.

В статті доводиться, що на сьогоднішній день Туркменістан є чи не єдина з держав, в якій успадкована від СРСР тоталітарна модель не лише не була знищена, але й навпаки лягла в основу формування власної політичної системи. Автор також виділяє чотири основні характеристики, які вказують на тоталітарний характер державного устрою сьогоденного Туркменістану. Як результат, все це загалом призводить до ще більшого відставання країни від сучасного світу, перетворює у сировинний придаток економік розвинутих країн, формує її негативний зовнішньополітичний імідж.

Ключові слова: Туркменістан, тоталітаризм, нейтралітет, державне управління, етнічна група, «самобутнє туркменське суспільство».

Totalitarian Character of Political System of Turkmenistan in the 90-th of 20th century

The article argues that Turkmenistan is almost the only state today in which the totalitarian model inherited from the Soviet Union has not only not been destroyed, but on the contrary has formed the basis of its own political system. The author also identifies four main characteristics indicating the totalitarian nature of the state system of present-day Turkmenistan. As a result, all this leads to an even greater lag of the country from the modern world, turns it into a raw materials appendage of the economies of developed countries, forms its negative foreign policy image.

Keywords. *Turkmenistan, totalitarianism, neutrality, state administration, ethnic group, «original Turkmenistan».*

Серед країн пострадянського простору Туркменістан займає особливе місце. На сьогоднішній день Туркменістан є чи не єдина з держав, в якій успадкована від СРСР тоталітарна модель не лише не була знищена, але й навпаки лягла в основу формування власної політичної системи. Тоталітарний характер туркменської політичної системи загалом прослідковується вже в перші роки існування Туркменістану. Зокрема, Туркменістан успадкував від СРСР т.зв. подвійний стандарт формування правової системи, в якій загальноновизнані та прийняті демократичні конституційні норми ігноруються і перетворюються у своєрідний «красивий фасад», за яким криється жорстока тоталітарна система, в якій грубо порушуються елементарні людські права. Так, у прийнятій в 1992 р. Конституції Туркменістану передбачається поступовий перехід туркменського суспільства від радянської системи влади до демократичної [1], однак нове керівництво країни на чолі з першим президентом країни С. Ніязовим, проголосивши побудову «самобутнього туркменського суспільства», фактично знівелювало вищезазначене конституційне положення.

Як показала подальша політична практика, такому «самобутньому» суспільству стали притаманні всі основні ознаки тоталітаризму.

Першою такою ознакою є жорстке підпорядкування всіх основних сфер діяльності туркменського суспільства, особливо економіки, тотальному контролю з боку держави. З самого моменту проголошення

незалежності Туркменістану, держава і надалі зберігала свій контроль за основними сферами економіки та суспільного життя країни, не вдаючись ні до яких ринкових та демократичних реформ.

Тут слід зазначити, що протягом радянського періоду Туркменська РСР була джерелом сировини (головним чином бавовни та енергоносіїв), яка відправлялася в інші радянські республіки для переробки. Так, у промисловості провідними галузями були: енергетика, газова, нафтова, хімічна, переробна промисловість та килимарство. У 70-80 – рр. XX ст. Туркменістан займав за видобутком нафти 4-е місце серед союзних республік (після російської Федерації, Азербайджану та Казахстану). Велике значення для розвитку сільського господарства Туркменістану належить Каракумському каналу ім. Леніна, будівництво якого розпочалося 1954 р. і офіційно завершилося в 1988 р. Серед галузей сільського господарства переважало в основному бавовництво (головним чином тонковолокнистий бавовник). Із зернових сільськогосподарських культур вирощували пшеницю, ячмінь, рис і джагуру; із баштанних і овочевих – дині, кавуни, цибулю, часник тощо. Серед галузей тваринництва в Туркменістані активно розвивалися: конярство, каракулівництво, верблюдовівництво тощо [2, с. 45–48].

Оцінюючи економіку Туркменістану радянського періоду загалом, слід зазначити, що вона являла собою аграрно-сировинний придаток економіки всього СРСР, оскільки в республіці майже не вироблялася високотехнологічна продукція з підвищеною додатковою вартістю.

Розпад СРСР в грудні 1991 р. призвів до розриву усталених зв'язків з республіками колишнього СРСР, що поряд з відсутністю ефективних реформ призвело до падіння економіки та зuboжіння широкого загалу населення. У 1994 р. інфляція перевищила 2400%, а ВВП знизився на 50% [2, с. 55–56]. Тільки 1995 р. керівництво країни розпочало проведення поміркованих реформ з перебудови й розвитку економіки. У результаті рівень інфляції знизився до 100% на рік, але спад економіки тільки уповільнився. На кінець XX ст. у республіці було проведено обмежену приватизацію, в основному в сфері послуг. Промисловість, сільське господарство, енергетичний сектор, транспорт і комунікації перебувають у державній власності.

У середині 1990-х рр. уряд активізував зовнішньоекономічну діяльність у таких секторах, як легка і харчова промисловість, розвідка

та розробка енергетичних ресурсів. У результаті цього на 2001 р. за даними Index of Economic Freedom, The Heritage Foundation, U.S.A. ВВП Туркменістану становив 2,3 млрд дол., темпи його зростання тоді не перевищували 5%, а ВВП на душу населення становив 486 дол. Прямі закордонні інвестиції – 2,7 млн дол. Імпорт Туркменістану складав 69 млн дол., з яких на Україну приходилося – 16%; Туреччину – 13%; РФ – 11%; Німеччину – 6,9%; США – 6,4%. Експорт становив 26,2 млн дол., з яких на Іран припадало – 24%; Туреччину – 18%; Азербайджан – 6,9%; РФ – 4,7%; Таджикистан – 4,5%.

Подальший економічний розвиток країни пов'язаний з освоєнням багатих запасів корисних копалин, що мають важливе значення для світової економіки. Однак, навіть різке зростання експорту газу та нафти позитивним чином не вплинуло на зростання рівня життя широкого загалу громадян країни, оскільки правляча верхівка в своїх руках акумулює майже 80% прибутків.

Другою ознакою туркменського тоталітаризму стало формування культу особи С. Ніязова, як верховного батька всіх туркмен (Туркменбаші). Цьому сприяв і той чинник, що туркменське суспільство виявилось неготовим до сприйняття західних ліберально-демократичних ідей. Все це в кінцевому результаті призвело до того, що в політичній системі Туркменістану виник відповідний інституційно-правовий вакуум, який був заповнений неформальними відносинами й інститутами та відлагодженою системою особистих зв'язків у поєднанні з її корупційною складовою. За таких обставин основну роль у процесі формування політичної системи Туркменістану відіграло співвідношення основних кланово – племінних угруповань. За часи правління С. Ніязова основні владні повноваження опинилися в руках ахальських текінців [3, с. 110]. Єдиною ж офіційно зареєстрованою політичною партією в країні була Демократична партія Туркменістану (ДПТ), яка була створена на основі Комуністичної партії Туркменської РСР і по суті лише змінила свою назву. У складі керівництва Демпартії, як і в керівництві державою в цілому, також переважають вихідці з найчисельнішого туркменського племені теке. Те ж саме стосується і найвпливовішої громадської організації Туркменістану, Гуманітарної асоціації туркменів світу, яка була створена у травні 1991 р. і керівництво якої теж складається з вихідців із зазначеної субетнічної групи. Головним завданням діяльності цієї органі-

зації є зміцнення контактів з туркменською діаспорою за кордоном, що нараховує близько 3 млн. осіб [4].

Одночасно С. Ніязов диспозиціонував себе і як захисник інтересів усіх громадян Туркменістану. Своєрідним символом його «турботи» стали безкоштовне користування населення газом, водою, електроенергією, а також невисокі ціни на основні продукти харчування та пальне [5].

Третьою ознакою туркменської тоталітарної моделі є відсутність в країні будь-якої опозиції та ЗМІ, що надавали б суспільству альтернативну інформацію. Характеризуючи туркменську опозицію, слід зазначити, що її слабкість пояснюється, перш за все, незначною соціальною базою її підтримки. Сучасний стан туркменського суспільства характеризується значним відсотком політично інертного населення. Переважна більшість громадян країни проживають за межею бідності та побоюються репресій з боку влади. Створенню масових легальних організацій перешкоджають також запроваджені в Туркменістані законодавчі обмеження. На сьогодні значна частина діячів туркменського опозиційного руху змушена була емігрувати за межами Туркменістану, де вони продовжували свою діяльність.

Четвертою ознакою наявності тоталітаризму в Туркменістані є його нинішня зовнішня політика нейтралітету, яка була прийнята в 1995 р. і на початок ХХІ ст. перетворилася на політику ізоляціонізму та закритості країни від будь-яких зовнішніх впливів. Прикриваючись цією політикою, правлячі кола фактично утаємничують від світової спільноти інформацію про реальну ситуацію в країні.

Таким чином, всі вище перелічені ознаки загалом дають підстави стверджувати наявність тоталітарного характеру сформованої в 90-х рр. ХХ ст. туркменської політичної системи, яка в кінцевому результаті призводить до ще більшого відставання країни від сучасного світу, перетворює її на сировинний придаток економік розвинутих країн світу, формує її негативний зовнішньополітичний імідж.

Використані джерела та література:

1. Конституція Туркменистана. Ашгабад, 1997. 34 с.
2. Соколов В.Н. Туркменистан: история и современность: [монография]. Одесса: Астропринт, 2011. 288 с.

3. Онацький М. Клани Туркменістану (історико-політичний аспект). Продовження. *Сучасне суспільство*. 2019. №1. С. 109-119.
4. Калишевский, М. Туркменистан: Оппозиция в тисках «башизма», 25 Марта 2014 г. URL: <http://www.cisnews.org/news/tm/7763-oppoziciya-v-tiskah-bashizma.html>.
5. Політична та економічна модель розвитку Туркменістану. URL: https://studopedia.com.ua › 1_300758_politichna

О.В. Кириченко

к.і.н.,

старший науковий співробітник

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ПОЛІТИКА НАЦІОНАЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ В ЛАТВІЇ

Аналізується роль місцевих політичних еліт у формуванні історичної політики Латвії з метою національної консолідації в часи відновлення латвійської державності. Виокремлюються періоди в розвитку історичної політики Латвійської Республіки. Проблеми політизації минулого розглядаються у зв'язку з подіями політичного життя та міжнародних відносин. Обґрунтовується висновок про посилення тенденції до просування латвійських «версій минулого» на загальноєвропейський рівень. Стверджується, що в даному процесі латишські еліти відіграють помітну роль, вибудовуючи взаємодію з елітами Східної Європи, експертними і політичними колами Західної Європи та США.

Ключові слова: Балтія, Латвія, політичні еліти, історична політика, політика пам'яті, політизація історії, політичний вимір історії, тоталітаризм, нацизм, комунізм, радянська окупація.

Policy of National Consolidation in Latvia

The role of local political elites in shaping the historical policy of Latvia with the aim of national consolidation during the restoration of Latvian statehood is analyzed. The periods in the development of the historical policy of the Republic of Latvia are singled out. Problems of politicization of the past are considered in connection with the events of political life and international relations. The conclusion that the tendency to promote Latvian «versions of

the past» to the European level is strengthened is substantiated. It is stated that Latvian elites play a significant role in this process, building cooperation with the elites of Eastern Europe, expert and political circles in Western Europe and the United States.

Key words: *Baltics, Latvia, political elites, historical politics, politics of memory, politicization of history, the political dimension of history, totalitarianism, Nazism, communism, Soviet occupation.*

Тлумачення історії є невід'ємним елементом державного будівництва, визначаючи зміст ідеологічного забарвлення даного процесу. У Східній Європі після розпаду СРСР політичний вимір історії набув особливо яскравого характеру. Активну історичну політику впроваджують усі країни пострадянського простору [1]. Історична політика, втілювана елітами країн Балтії, презентує даний процес у концентрованому вигляді. Незалежну Латвію та її балтійських сусідів часто-густо відносять до так званого «лімітрофного простору» [2], який має небагато або слабко виражені історичні ознаки сучасної державності.

Виниклий «дефіцит історії» веде до самоідентифікації Латвії на нинішньому етапі як «Європа, але не зовсім Європа», зумовлюючи необхідність всеохоплюючої роботи з винахідництва нової історії своєї державності. Латвія з іншими країнами Балтії після розпаду СРСР перетворилася на передовий рубіж у застосовуванні Сполученими Штатами на пострадянському просторі так званої «стратегії перемелювання» для послаблення потенційних сил протидії американським інтересам. Піддатливість до американських рекомендацій накладає відбиток на політику латвійських еліт та обумовлює інструментальний підхід до історії, робить затребуваною її політичну «адаптацію».

На початковому етапі історичної політики в Латвії одразу після відновлення її незалежності тривало формування нового політичного режиму і зміцнення вектору на інтеграцію країни в євроатлантичний простір. На хвилі «співочих революцій» в балтійських державах до влади в Латвії прийшли так звані «політики моралі» [3] – представники наукової і творчої інтелігенції. Дії «політиків моралі» були спрямовані, в першу чергу, на символічне оформлення незалежного політичного режиму, де факто винахідництво та одержавлення націоналізму. Етнічний фактор активно використовувався як ресурс по-

літичної мобілізації в Латвії ще до виходу зі складу СРСР у 1991 р. при створенні паралельних органів влади [4].

На початковому історичному етапі відбулося оформлення латвійської доктрини «повернення на Захід» та «радянської окупації», яка слугувала засобом консолідації електорату та легітимації еліт країни, що прийшли на заміну комуністичному керівництву. Запит на історичну політику виник, головню, в нового політичного керівництва, яке гостро потребувало ресурсів задля ідеологічного обґрунтування свого перебування при владі та нового політичного курсу. В Латвії була проголошена доктрина континуїтету, затверджуючи зв'язок нового політичного режиму з урядами періоду незалежності до Другої світової війни. Центральне місце в доктрині континуїтету посіли ідеологами «повернення на Захід» та «радянської окупації».

До середини 1990-х рр. позиції «політиків моралі» головню послабились. Більшість нових керівників, що прийшли до влади, ще донедавна були частиною партійної номенклатури. Нові латвійські керівники зіткнулась з необхідністю зміцнення влади в умовах політичної та економічної трансформації, яка супроводжувалась нестабільністю.

Обраний новими елітами Латвії шлях виключення національних меншин з політичного процесу втілювався в інститут «негромадян». Головню російськомовні негромадяни були обмежені в політичних, економічних і соціальних правах, ними стали практично всі мешканці – вихідці з колишнього СРСР, що не були нащадками довоєнних латвійських громадян. Негромадяни отримали статус «радянських емігрантів», чисельність яких, за деякими оцінками, сягала до 40% від загального населення Латвії початку 1990-х рр.

На початковому етапі історична політика в Латвії здобуває стрімке інституціональне оформлення. Під патронатом відновленої держави створюються спеціалізовані інститути, музеї, комісії, покликані просувати і твердо охороняти конкретну історичну інтерпретацію, яка з часом набувала все більшого сакрального статусу.

Латвійський національний парламент ініціював створення комісії з підрахунку завданої шкоди від «радянської окупації». «Спадщина комунізму» стає універсальною внутрішньополітичною відповіддю латиських еліт на поточні проблеми в економіці та інституціональному розвитку. Подолання «спадщини комунізму» перетворилося й

на спосіб примирення демократичної ідеології, необхідної елітам для інтеграції на Захід, з державним етнонаціоналізмом.

На тлі європейської і євроатлантичної інтеграції Латвії активізувалася критика з боку впливових міжнародних організацій стосовно численних порушень прав людини.

Точкою відліку наступного етапу в розвитку історичної політики в Прибалтиці стала активна підготовка до вступу Латвії та її балтійських сусідів до ЄС та НАТО. Всупереч поширеним очікуванням, європейська і євроатлантична інтеграція не призвела до зниження конфронтаційності історичної політики в Латвії. Альтернативу євроінтеграційним процесам втілювали дискусії про «балтійську ідентичність» трьох країн на сонові «історичного регіону Балтії», проте вони залишилися на периферії уваги регіональних політиків.

Балтійськими елітами на постійній основі проводилася робота з перетворення «спротиву окупаціям» у середині ХХ ст. в найвищу цінність. Досягнення «історичної справедливості» здійснювалось через заперечення попереднього режиму, в тому числі, й шляхом криміналізації альтернативних оцінок, із введенням процедури люстрації тощо.

Відчуття невизначеності після стрімкого наближення до ЄС і НАТО, яке започаткувало низку внутрішньополітичних криз, мало наслідком посилення «антитоталітарної» риторики політичних еліт. Процеси європейської і євроатлантичної інтеграції балтійських держав співпали в часі з демократичними перетвореннями на пострадянському просторі, які спонукали до нової хвилі політизації історії у Східній Європі. Головною тенденцією в розвитку наступного етапу історичної політики Латвійської Республіки стає просування латиськими елітами своїх «версій» минулого на загальноєвропейський рівень. Це дозволяє не лише наполягати на отриманні необхідної політичної та економічної підтримки, але й претендувати на включення інтересів балтійських держав у зовнішню політику Євросоюзу [5].

До діяльності у відстоюванні «історичної справедливості» залучаються міжнародні майданчики ОБСЄ, Європейського парламенту, ПАРЕ, Європейського суду з прав людини, Парламентської асамблеї НАТО тощо. Наслідком цього врешті-решт стало схвалення Європейським парламентом резолюції щодо підсумків Другої світової війни, вказуючи на «масштабні страждання, несправедливість, три-

валу соціальну, політичну та економічну деградацію, пережиті націями-полоненими, що опинилися по східний бік залізної завіси» [6]. ПАРЄ також прийняла окрему резолюцію із закликом до Росії сплатити компенсації «особам, депортованим з окупованих країн Балтії, та їхнім нащадкам» [7].

Процеси європейської інтеграції впродовж останнього десятиліття минулого сторіччя сприяли замиренню і активному діалогу «національних версій» минулого в Західній Європі. Формування так званої «постнаціональної культури пам'яті», що передбачала плюралізм тлумачень минулого, відбувалося на снові визнання здебільшого спільної провини європейських держав за Голокост.

Процес інтеграції країн Східної Європи в ЄС спричинив до поступової трансформації усталеної моделі. Відбулося загострення полеміки довкола історичних тем на тлі просування східноєвропейськими державами «національних» історій, в яких Латвія виступила жертвою «двох тоталітаризмів» – «нацистського» та переважно «радянського» [8]. Історичні суперечності співпали з прагненням латвійських еліт підвищити свій статус, розширити ресурсні можливості в межах Євросоюзу, що призвело до активізації історичної політики на загальноєвропейському рівні. Зусилля представників балтійських держав з активізації історичної політики концентрувались як на рівні інституцій ЄС, так і на міждержавному рівні країн Східної Європи. Наднаціональний рівень історичної політики в Латвії постав новим майданчиком для реалізації апробованих попередніх підходів, що розвиваються на національному рівні.

Відбуваються й більш фундаментальні зсуви: заполітизоване тлумачення минулого закріплюється на законодавчому рівні, набуваючи нормативного, загальнообов'язкового характеру. Основною тенденцією стало піднесення теми прирівнювання комунізму до нацизму на загальноєвропейський рівень. Провідні політики в Латвії активно використовують політичну карту «жертв тоталітарних режимів». Головним адресатом латвійських еліт у прагненні домогтися «історичної справедливості» виступає саме Захід, тоді як образ «російської агресії і тоталітаризму» слугує лише засобом для політизації проблеми.

Основними тенденціями в становленні історичної політики Латвії є реалізація її елітами політичного розрахунку на комбінування «комплексу провини» та «зовнішньої загрози». Головною

метою латиських еліт залишається підтримання підвищеної уваги на Заході до історичної долі держав Балтії і отримання додаткових ресурсів.

Активна історична політика балтійських еліт виправдовує системне обмеження в правах нацменшин у Прибалтиці, слугуючи зовнішньополітичним важелем. Відмова балтійських країн від ролі «форпосту» («прифронтових держав») у боротьбі зі «східною загрозою» та історичним минулим «тоталітаризмів» призвела до формування інституціональної пастки і черевата глибокими внутрішньополітичними кризами. Активна історична політика закладена в основу легітимності не лише політичного режиму, але й політичної системи балтійських держав у цілому. На поточному етапі спостерігається тенденція до збільшення конфронтаційності історичної політики країн Балтії та Східної Європи. На даний час одна з головних цілей історичної політики балтійських еліт – вплив на громадську думку країн Євросоюзу з тим, аби вкоренити уявлення про рівність між нацизмом і комунізмом.

Є підстави вважати, що по мірі продовження конфронтаційної історичної політики простір маневру для коректування поточного курсу балтійських еліт поступово скорочуватиметься. Зіткнення геополітичних інтересів великих світових держав в Європі слугуватиме подальшому пожорсткішанню історичної політики, впроваджуваної владними групами країн Балтії, та дедалі більш рішучим спробам закріплення її ідеологем на загальноєвропейському рівні.

Використані джерела та література:

1. Ачкасов В.А. «Политика памяти» как инструмент строительства постсоциалистических наций. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2013. № 4. С. 106–123.
2. Mälksoo M. Liminality and Contested Europeaness: Conflicting Memory Politics in the Baltic Space. *Identity and Foreign Policy: Baltic-Russian Relations and European Integration* / ed. by Berg E., Ehin P. Ashgate, 2009. P. 65–83.
3. Смирнов В.А. Формирование политической элиты Литвы на рубеже 1980-1990-х гг.: роль «политиков морали». *Балтийский регион*. 2011. №4 (10). С. 18–31.
4. «Атмода» сквозь «перестройку»: сюжеты латвийской (анти)советской истории в период распада СССР. *Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований*. 2011. №1 (3). С. 124–133.
5. Mälksoo M. From Existential Politics Towards Normal Politics? The Baltic States in the Enlarged Europe. *Security Dialogue*. 2006. Vol. 37. № 3. P. 289.

6. European Parliament resolution on the sixtieth anniversary of the end of the Second World War in Europe on 8 May 1945. URL: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P6-TA-2005-0180&language=EN&ring=B6-2005-0290>
7. PACE Resolution No. 1455. Honoring of Obligations and Commitments by the Russian Federation. URL: <http://assembly.coe.int/main.asp?link=/documents/adoptedtext/ta05/eres1455.htm>
8. PACE Resolution No. 1455. Honoring of Obligations and Commitments by the Russian Federation. URL: <http://assembly.coe.int/main.asp?link=/documents/adoptedtext/ta05/eres1455.htm>

І.І. Мудрієвська

к.і.н.,

старший науковий співробітник

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ОСОБЛИВОСТІ ДЕМОНТАЖУ ТОТАЛІТАРНОГО СПАДКУ В ЕСТОНІЇ У 1990-Х РР.

Досліджено особливості демонтажу тоталітарного спадку в Естонській Республіці у 1990-х рр. Виявлено, що вже в останньому десятиріччі ХХ ст. Естонії вдалося здійснити рішучі кроки для розриву з тоталітарним спадком та подолання практик радянського минулого, реформування всіх сфер розбудови держави на базі національних і європейських цінностей, що надали їй можливість претендувати на інтеграцію до спільноти західної демократії. Зроблено висновки, що дерадянізація Естонії зумовлена повною відмовою від залишків тоталітарної системи СРСР. Саме тому цей досвід є дуже корисним для наслідування і в Україні.

Ключові слова: Естонія, тоталітарний спадок, демонтаж, реформи, інтеграція.

Features of Dismantle the Totalitarian Legacy in Estonia in the 1990s

The features of dismantle the totalitarian legacy in the Republic of Estonia in the 1990s are studied. It is revealed that during last decade of the twentieth century Estonia has taken decisive steps to break with the totalitarian legacy and overcome the practices of the Soviet past, reforming all spheres of state-building based on national and European values, which have enabled it to

claim for integration into the Western democracy community. It is concluded that the success of the de-Sovietization of Estonia is due to the complete abandonment of the remnants of the totalitarian USSR system. That is why this experience is very useful for following in Ukraine.

Key words: *Estonia, totalitarian legacy, dismantle, reforms, integration.*

Процес зміни політичного режиму від тоталітарного до демократичного є складним і довготривалим. Успішне подолання перехідного періоду, будівництво та зміцнення демократичного політичного режиму залежить від рішучості політичних лідерів та суспільства.

На сучасному етапі актуального значення набуває вивчення досвіду практики подолання тоталітарного спадку країн Балтії наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. На особливу увагу в цьому контексті заслуговує Естонія, яка будучи територіально найменшою серед країн Балтії, виявилася найуспішнішою. Відповідно до соціально-економічних критеріїв ця держава – найрозвиненіша на всьому пострадянському просторі. Естонії вдалося в стислі терміни здійснити комплексне реформування політичної, економічної, соціальної сфер та успішно інтегруватися до європейських та євроатлантичних структур. Варто зауважити, що безальтернативна прозахідна орієнтація та інтеграція у відповідні структури розглядалися Естонією як єдиний шлях збереження суверенітету та зміцнення національної державності. Досвід естонського демонтажу тоталітарного спадку та демократичного транзиту, що привів до кардинальних змін в житті країни та суспільства, становищі на міжнародній арені, є вельми цінним для України.

Мета наукової розвідки полягає у дослідженні особливостей демонтажу тоталітарного спадку в Естонії у 1990-х рр.

Після відновлення незалежності країни дилеми «Схід-Захід» не виникало ні у керівництва держави, ні в естонському суспільстві. Естонці завжди усвідомлювали свою приналежність до європейської цивілізації, тому питання вступу до СНД не підіймалося. Головною метою було визначено приєднання до Європейського Союзу, що було задекларовано у 1993 р. Варто зауважити, що зовнішньополітичний курс Естонії на євроінтеграцію багато в чому визначив напрями та особливості її внутрішньої політики.

Естонія відновила державну незалежність 20 серпня 1991 р., після Співочої Революції та розпаду СРСР. Таким чином, після віднов-

лення незалежності Естонська Республіка не будувала державу з початку, а проголосила себе правонаступницею Естонії, незалежність якої була проголошена 24 лютого 1918 р. Однак відповідно до таємного протоколу пакту Молотова-Ріббентропа 1939 р. відбувся поділ балтійських земель між СРСР та Німеччиною, в результаті якого Естонія втратила свою державну незалежність і була примусово включена до складу СРСР 1940 р. [1, с. 36].

В Естонській Радянській Соціалістичній Республіці (ЕРСР) так само, як і в інших союзних республіках, здійснювалася примусова русифікація під гаслом інтернаціоналізації і формування «нової історичної спільноти – радянського народу» з тотальним домінуванням російської мови як мови міжнаціонального спілкування [1, с. 37].

Історичну пам'ять Естонії, як і інших країн Балтії, не спромоглася викривити радянська пропаганда. Досвід існування незалежної держави суспільство сприймало крізь призму історичної пам'яті, в основі якої – ідеалізація дорадянського періоду власної історії. Однак, разом із тим, досить сильно відчувалася травма від періоду радянської окупації.

В естонському суспільстві від самого початку було усвідомлення того, що «чорна» сторінка життя – це була радянська окупація [2].

Надзвичайний і Повноважний Посол Естонії в Україні Лаурі Лепік (2011–2012 рр.) в інтерв'ю виданню «Український тиждень» від 23 лютого 2012 р. зазначив: «1991 р. ми не розпочали всього з нової чистої сторінки, не забули, що трапилося в минулому. Все залежить від індивідуальності й віку. Кожна естонська сім'я може розповісти свою власну історію про радянські репресії проти її кривих у 1940-х рр. і пізніше, коли наших співвітчизників убивали або засилали до Сибіру. Це жива пам'ять, про яку в часи окупації нам не було дозволено говорити вголос, але яка переходила від покоління до покоління в колі друзів і родини» [3].

Естонія пройшла процес трансформації від комуністичної системи до національної демократії європейського зразка, завдяки чому швидко позбулася радянської окупації та тоталітарного спадку. У 1990-х рр. в країні були проведені радикальні реформи («шокова терапія»), що передбачали відмежування країни від радянського тоталітарного минулого, відновлення конституційного порядку на засадах державотворчої традиції міжвоєнної доби, розбудова нових владних

інституцій, створення ринкової економіки, демократизація суспільства. Неабияким каталізатором перетворень в Естонії став чинник російської загрози, котрий суспільство відчувало після десятиліть репресій украй гостро. Він сприяв консолідації нації навколо програми радикальних реформ, які пропонувала правоцентристська коаліція. Кінцева мета естонських трансформацій полягала в поверненні до національної системи координат і цінностей та у швидкій інтеграції до західних економічних, політичних та безпекових структур [4].

Одним з перших завдань постав процес дерадянзації, що відбувався в Естонії в три етапи: політичний, тобто люстрація, економічний – реституція, тобто повернення майна, конфіскованого радянським режимом, і судовий та моральний – засудження комуністичних злочинів [2].

Перший прем'єр-міністр Естонської Республіки Март Лаар (1992-1994 рр.) здійснив радикальні кроки, що прискорили процес дерадянзації Естонії: проведена реформа уряду та держслужби, була звільнена значна кількість держслужбовців, змінена система інституту майна, проведена приватизація. Колишніх комуністів і кадебістів усунули від влади, тому що нове керівництво Естонії чітко усвідомило, що найстрашніший ворог – корупція, а старі радянські кадри перенесли б її у нові владні кабінети.

В Естонії повністю змінилася еліта, це було своєрідне «переливання крові». Нове покоління одразу ж привнесло нові цінності [2].

Реформування політичної системи передбачало насамперед вибір форми правління та оптимальної моделі виборчої системи, а також формування на її основі представницької влади з цінностями західної демократії. Спочатку Естонія визначилася з формою правління – стала парламентською республікою. Естонський парламент – Рійгікогу – однопалатний (101 член). Наступним кроком став перехід до пропорційної системи виборів з дотриманням міжнародних виборчих стандартів, що свідчило про перехід до багатопартійної системи і становлення демократичного режиму [5, с. 387–388].

Одним із ключових моментів стало прийняття новітньої, європейської за змістом конституції на референдумі 28 червня 1992 р., в якій країна повністю відмовилася від радянських правових норм. Основний закон ґрунтувався на правових нормах, які діяли в Естонії до радянської окупації.

Процес соціально-економічних трансформацій в Естонії у 1990-і рр. включав лібералізацію цінової політики та господарської діяльності, запровадження нової валюти – естонської крони та валютної ради, що передбачало вільний обмін національної валюти за чітко фіксованим курсом, реорганізацію механізму управління банківською системою Естонії [6, с. 73].

Важливим перетворенням у межах переходу до ринкової моделі економіки в Естонії стала приватизація державної власності. Головною відмінністю процесу приватизації в Естонії стало її чітке законодавче регулювання, завдяки чому вдалося уникнути численних фінансових пірамід і ваучерних аукціонів, що стало характерною рисою процесу приватизації в інших країнах пострадянського простору. Особливістю приватизації в Естонії стало те, що нестача внутрішніх коштів компенсувалася шляхом залучення іноземного капіталу – перш за все, шведського та фінського [6, с. 73–74].

Елементом відновлення та зміцнення інституту приватної власності в Естонії стала реституція, яку також часто розглядають як одну з форм приватизації. Водночас в Естонії даний процес мав також і політико-ідеологічне навантаження. Одразу після здобуття незалежності було розпочато процес повернення колишнім власникам їхнього майна, яке було націоналізовано в радянський період [6, с. 74].

Естонцям довелося формувати армію майже з нуля. Останні російські війська покинули країни Балтії 1994 р., а 2004 р. Естонія вступила до НАТО. Крім того, після здобуття незалежності Естонія повністю відмовилася від залишків системи безпеки СРСР, і вирішила створювати нову, що ґрунтується на правовій основі.

У вересні 1991 р. прем'єр-міністр Естонії та голова КГБ СРСР уклали договір про ліквідацію КДБ в Естонії до 1 грудня того ж року і передачу його справ та майна Естонському уряду. До того часу особові справи персоналу, агентури та справи, що стосувалися оперативної діяльності КДБ на території Естонії, були вже вивезені в Росію. Естонії, окрім майна, було передано лише 28,5 тис. архівних справ політичних висновків, деякі звіти та діловодство, що представляли в основному історичний та науковий інтерес [7, с. 11].

Нові естонські спецслужби були фактично створені з нуля з великими труднощами, викликаними відсутністю фахівців та досвіду. Нині ці труднощі переважно подолані.

Для очищення суспільства й усунення від влади тих, хто відкрито чи таємно підтримував окупаційні сили, Естонія 1992 р. ухвалила постанову про Присягу свідомого громадянина. Відповідно до цього нормативного акту, колишнім співробітникам радянських спецслужб було заборонено брати участь у виборах і обіймати високі державні посади. До 2000 р. всі претенденти на такі посади мали присягати, що ніколи не працювали у згаданих структурах. Однак, закон виявився не надто ефективним, адже перевірити правдивість присяги свідомого громадянина було неможливо [8].

Для морального очищення суспільства Рійгікогу прийняв наприкінці 1995 р. закон про прийняття на облік осіб, що були співробітниками або інформаторами спецслужб, розвідок та контррозвідок країн, що окупували Естонію тобто – Німеччини та Радянського Союзу [7, с. 12].

Дерадянізації в країні сприяла єдина державна мова і закон про громадянство. У 1995 р., намагаючись відмежуватися від Росії, в країні був прийнятий Закон про громадянство Естонської Республіки, згідно якого громадянство країни можуть автоматично отримати нащадки тих, хто жив на території незалежної Естонії у міжвоєнні роки (таких на момент здобуття незалежності було близько 62 %), а більша частина представників нетитульної нації Естонії отримали статус негромадян, які отримали право натуралізуватися. Головною передумовою натуралізації стало володіння естонською мовою [9, с. 60].

В Естонії розуміли, що саме мовна політика є наріжним каменем відтворення етнічної палітри Естонії початку 1940-х рр., оскільки саме вона стала механізмом її розмивання. Результатом тривалої русифікації за радянських часів стало те, що естонська мова почала зникати з освіти, громадського життя в цілому. Перший закон про мову був прийнятий у 1989 р. Цей закон мав на меті розпочати трансформаційний процес зміни мовної ієрархії в Естонії, хоча він і надавав естонській мові статусу єдиної державної [9, с. 58–59]. У 1995 р. було ухвалено новий закон про мову, в якому естонську мову визнано єдиною державною, а всі інші мови вважаються іноземними.

Мовна політика Естонії мала чітке етнонаціональне завдання – відродження Естонії як держави естонців. В основу формування естонської нації покладено не етнічний, а мовний критерій. Офіційне завдання мовної політики – відновити вживання естонської мови в

усіх сферах життєдіяльності держави і суспільства. Мовне законодавство також вплинуло на процес формування естонської еліти через перерозподіл влади на користь титульного етносу і заміну у владі представників російського етносу завдяки володінню мовою як головному критерію при обійманні будь-якої посади [9, с. 55, 61].

В 1991 р. в Естонії був створений департамент мови при Міністерстві освіти, з 1998 р. згадана структура стала називатися Мовною інспекцією, метою якої є захист естонської мови на державному рівні. Прямим обов'язком інспекції є нагляд за виконанням Закону про мову, а також інших правових актів, що регулюють знання та застосування державної мови. Інспектори мають право здійснювати перевірку працівників на знання естонської мови в державних, громадських та приватних установах [10].

Естонія на державному рівні зберігає пам'ять про радянські репресії. 14 червня країни Балтії спільно відзначають День пам'яті жертв комуністичних репресій, яких зазнала більшість балтійських родин. Особливо масовими були депортації до Новосибірської обл., Казахстану, Комі АРСР [1, с. 38–39].

Дослідженням окупаційного періоду та злочинів комуністичного тоталітарного режиму в Естонії та поширенням інформації про них у 1990-х рр. почали займатися багато державних та громадських організацій. Було порушено кілька кримінальних справ за фактом скоєння злочинів проти людства, але слідство за ними ускладнено тим, що немає в наявності всіх документів та виїзд винуватців [7, с. 17–18].

У 1992 р. парламент створив Державну комісію з розслідування злочинів окупаційних режимів. Кінцевою метою цих розслідувань стало видання «Білої книги» – наукового огляду збитків, завданих естонському народові у період радянської й нацистської окупації. В цьому напрямі також розпочали свою роботу Естонська міжнародна комісія з розслідування злочинів проти людства; Фонд Кістлера-Рітсо, приватний благодійний фонд, створений для організації музею тоталітаризму; Бюро реєстрації репресованих осіб в Естонії при Союзі протиправно репресованих осіб «Мементо», що займається складанням та опублікуванням переліків репресованих осіб та ін. [7, с. 14–15].

Комуністична символіка, яка і раніше не була популярна серед естонців, стала нагадуванням про роки національного приниження

і поневолення. У країні тривала і триває науково-дослідна і просвітницька робота, яку проводять різні установи, зокрема Естонський інститут історичної пам'яті, Музей окупації, інші громадські організації, дослідники яких вивчають, а потім доносять до громадськості факти злочинів проти естонського народу, здійснені тоталітарними режимами за допомогою видання наукових праць, проведення конференцій, семінарів [2].

Дослідженням міжнародних злочинів та порушення прав людини, вчинених тоталітарними режимами в Естонії, а також ідеологій, які породили такі режими, займається Естонський інститут історичної пам'яті. Метою установи було визначено надання громадянам Естонії всебічних та об'єктивних знань про права людини в Естонії під час радянської окупації. За своєю структурою Естонський інститут історичної пам'яті був схожий на Естонську міжнародну комісію з розслідування злочинів проти людства, також відому як Комісія Макса Якобсона, засновану президентом Леннартом Мері в 1998 р., яка розслідувала злочини проти людства, скоєні в Естонії під час німецької та радянської окупації, на основі визначень геноциду, злочинів проти людяності та військових злочинів Римського статуту Міжнародного кримінального суду 1998 р. [11].

Ведучи мову про подолання тоталітарного спадку в Естонії слід зупинитися на створенні нового музею – Музею окупацій та свободи Vabamu. Завдяки Фонду Кістлера-Рітсо з кінця 1990-х рр. розпочалося будівництво музею в Таллінні (відкриття відбулося у 2003 р.). Ще на початку 1990-х рр. ініціатори створення установи звернулися до співвітчизників у республіці та за її межами з проханням про надання свідчень, історичних світлин, відео, артефактів-свідків епохи, а також фінансову підтримку. Мета музею полягає в тому, щоб не лише ознайомити з новітньою історією народу Естонії від окупації до свободи, але й надихнути відвідувачів задуматися над цінністю та крихкістю свободи, відстоювати свободу та справедливість. В музеї експозиції присвячені окупаційному періоду історії Естонії у 1940–1991 рр., коли її було почергово окуповано СРСР, Німеччиною і потім знову СРСР [12].

Таким чином, на початку 1990-х рр. в Естонії відбулася ліквідація окупаційного режиму та відновлення незалежності Естонії. Вдалося уникнути заворушень і надалі в ході відновлення конституційного порядку та

державних структур. В країні відбулася зміна політичної еліти внаслідок вільних виборів. Були збудовані нова законодавча база та економічна система, створено відкрите суспільство з діючими демократичними свободами та порядком, що надали їй можливість претендувати на інтеграцію до спільноти західної демократії вже в останньому десятиріччі XX ст.

Успіх дерадянзації Естонії зумовлений повною відмовою від залишків системи СРСР. Саме тому цей досвід є актуальним для наслідування і в Україні, так як Естонії у 1990-х рр. вдалося здійснити рішучі кроки для розриву з тоталітарним спадком та подолання практик радянського минулого, реформування всіх сфер у напрямі розбудови держави на базі національних і європейських цінностей. Варто зауважити, що з початком повномасштабної війни Росії проти України у 2022 р. Естонська Республіка рішуче засудила військову агресію РФ проти України, приєдналася до введених проти Росії санкцій, а також активно підтримує Україну на політичному та економічному рівні, надає військову та гуманітарну допомогу. У XXI ст. Естонська Республіка продовжила докладати зусиль для повного подолання тоталітарного спадку у всіх сферах життя суспільства, але вивчення цього досвіду стане предметом дослідження подальших наукових розвідок.

Використані джерела та література:

1. Орлова Т.В. Культурно-історичні передумови формування зовнішньої політики сучасної Естонії. *Історичні передумови становлення зовнішньополітичної орієнтації країн пострадянського простору*: збірник наукових праць / за заг. ред. канд. іст. наук, доцента А.Г. Бульвінського / ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2020. С. 32–43.
2. Пилип Л. Те, що роблять із символами комунізму в Україні, неможливе в Естонії – правознавець. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/amp/24905916.html>
3. Трегуб Г. Естонський здоровий глузд: посол Естонії в Україні Лаурі Лепік про шлях своєї країни до Євросоюзу. *Український тиждень*. 2012. № 9. URL: <https://tyzhden.ua/World/43799>
4. Локомотив дерадянзації. Досвід Естонії. *Український тиждень*. URL: <https://tyzhden.ua/World/76468>
5. Мазіна А. Особливості демократичного процесу в країнах Балтії. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. 2009. Вип. 16. С. 387–393.
6. Онацький М.Ю. Соціально-економічні перетворення в Естонії в пострадянський період: досвід модернізаційних змін. *Бізнесінформ*. 2020. № 12. С. 72–81. URL: https://www.business-inform.net/export_pdf/business-inform-2020-12_0-pages-72_81.pdf

7. Ааду Олль. Эстония под оккупацией тоталитарного режима и восстановление открытого общества. URL: https://www.humanrightsestonia.ee/wp/wp-content/uploads/2012/06/est_rus_occup.pdf
8. Калле Муулі. Естонські секретні служби: заснування всупереч інтригам КГБ. *Український тиждень*. URL: <https://tyzhden.ua/World/73557>
9. Вітман К. Мовна політика Естонії: джерела і наслідки застосування. *Політичний менеджмент*. 2006. № 4. С. 55–64.
10. Лазур В. «Ввічливий інквізитор». Як в Естонії працює мовна інспекція? *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29823542.html>
11. Estonian Institute of Historical Memory. URL: <https://mnemosyne.ee/en>
12. Vabamu Museum of Occupations and Freedom. URL: <https://www.vabamu.ee/en>

І.В. Ткаченко

к.і.н.,

старший науковий співробітник

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ОСОБЛИВОСТІ ПОДОЛАННЯ ТОТАЛІТАРНОГО СПАДКУ В ВІРМЕНІЇ У 90-Х РР. ХХ СТ.

Розглянуто особливості пострадянського існування незалежної Вірменії у 90-х рр. ХХ ст. Показано, що основи внутрішньої та зовнішньої політики держави були визначені наслідком війни за Нагірний Карабах. Протистояння з Азербайджаном зробило Вірменію заручником політики Росії на Південному Кавказі і обумовило її складний пострадянський транзит.

Ключові слова: розпад СРСР, пострадянські перетворення, протистояння в Нагірному Карабасі, Південний Кавказ, вірмено-азербайджанська війна.

The Specialties of Overcoming the Totalitarian Legacy in Armenia in the 90th of the 20th century

The specialties of the post-Soviet existence of independent Armenia in the 1990th were considered. It is shown that the basis of the state's internal and external policy was determined by the outcome of the Nagorno-Karabakh war. The confrontation with Azerbaijan made Armenia a hostage of Russia's policy in the South Caucasus and determined its difficult post-Soviet transit.

***Key words:** the collapse of the USSR, post-Soviet transformations, the confrontation in Nagorno-Karabakh, the South Caucasus, the Armenian-Azerbaijani war.*

Внаслідок розпаду СРСР в 1991 р. Вірменія стала однією із 15 пострадянських держав. Однак ще до початку незалежного існування вона взяла участь у військовому протистоянні за Нагірний Карабах, яке значною мірою визначило хід трансформаційних перетворень у новій незалежній державі. Зрозуміло, що етнічна політика радянської влади не передбачала розпаду Радянського Союзу, а відтак саме вона та її наслідки стали вагомими причинами конфлікту між новими незалежними державами. Каменем розбрату для Вірменії та Азербайджану став Нагірний Карабах, включений радянською владою до складу Азербайджанської РСР у 1923 р. Населений переважно вірменами, цей регіон був оточений з усіх сторін територіями з переважним проживанням азербайджанського населення.

Як і весь регіон Південного Кавказу, Вірменія відіграє важливу роль у світовій геополітиці. Не зважаючи на свої незначні розміри і досить таки невелику чисельність населення, завдяки своєму географічному розташуванню вона викликає політичний інтерес як у колишньої метрополії, Росії, так і у основних світових геополітичних гравців, ЄС та США, в яких історично помітну роль відіграє численна вірменська діаспора.

Регіон у цілому, і Вірменія в тому числі, є предметом особливого інтересу науковців і аналітиків, які досліджують модернізаційні процеси в регіоні, вплив і роль основних світових держав у тих змінах, які відбуваються в суспільстві та економіці Азербайджану, Вірменії та Грузії. Посилена увага до країн регіону стала приділятися внаслідок російсько-грузинської війни 2008 р., окупації Криму та війни на Донбасі в 2014 р., коли стало зрозуміло, що пострадянський простір знову перетворюється на арену протистояння Росії зі США, ЄС та НАТО.

Для того, щоб краще зрозуміти необхідність кожної з маленьких країн регіону для глобальної політики, слід виходити з того, що це місце на карті світу – точка перетину між християнством та ісламом, між Росією і Близьким Сходом, між Європою та Азією, що ще більше підкреслює його значимість [1].

Історично регіон не входив до сфери впливу ЄС та США. Політика в ньому визначалася домінуванням і збалансуванням інтересів Росії та Туреччини. Розпад Організації Варшавського договору у 1990 р. і СРСР у 1991 р. кардинально змінив розстановку сил. У кінцевому підсумку, виникли історичні передумови для поступового заміщення російського впливу в регіоні, з чим Росія не збиралася миритися. Ідеологічним фундаментом пострадянських перетворень в регіоні стала нова система цінностей, яка як мінімум на словах базувалася на принципах демократії, особистої свободи, ринковій моделі економіки. В умовах ідеологічного вакууму, що утворився після розпаду СРСР, навіть Росія 1990-их рр. потрапила під вплив західної моделі цінностей, яку США вважають універсальною і захист та розповсюдження якої розглядають як свою основну глобальну місію, надаючи підтримку і сприяння у її розповсюдженні країнам, які декларують таку модель як основу їх модернізаційних перетворень у пострадянську добу.

Ліквідація СРСР стала серйозним викликом для республік, які входили до його складу. На відміну від країн Балтії, у складі яких були відсутні автономні регіони, не говорячи про спірні території, нові незалежні держави Південного Кавказу одразу опинилися перед необхідністю збереження власного суверенітету в межах кордонів союзних республік. Нові реалії, а власне отримана незалежність і самостійне існування без огляду на центр у Москві поставили перед державами регіону питання щодо фактичного виживання в умовах колапсу попередньої політичної та економічної моделі розвитку.

Після розпаду СРСР і проголошення незалежності Азербайджану, Вірменії та Грузії соціально-економічна і політична ситуація у них була дестабілізована, про що свідчать актуальні й досі проблеми, пов'язані зі становленням державності та національної ідентифікації. Військові конфлікти, у які виявилися втягнуті держави Південного Кавказу на початку 1990-х рр., набули найбільш масштабного характеру у вірмено-азербайджанській війні за Нагорний Карабах.

Прагнучи вийти з-під домінуючого впливу Росії, нові незалежні держави Південного Кавказу поступово (із різною швидкістю) обрали курс за напрямом європейської і євроатлантичної інтеграції. Для деяких із них утвердження нової американської ідеологічної моделі було посилено ідеями «повернення до Європи», а також «втечі від Росії» – гаслами, що радо підтримувалися Вашингтоном [2, с. 237].

Однак у випадку з Вірменією, яка на початку незалежного існування декларувала відданість держави новим для неї демократичним принципам, їх імплементація у суспільне життя була ускладнена як економічними чинниками, так і першою війною з Азербайджаном, яка тривала до 1994 р. Конфлікт в Нагірному Карабасі та очевидна економічна слабкість Вірменії примушувала її керівництво до більш тісних взаємин з колишньою і фактичною метрополією, лише завдяки якій вдалося зафіксувати переможний результат у протистоянні з Азербайджаном.

Становище, в якому опинилася Вірменія після проголошення незалежності, було дійсно катастрофічним. Подолання тоталітарного спадку в країні опинилося в цілковитій залежності від економічних і військово-політичних факторів. Війна з Азербайджаном, яка хоч і привела до розширення контрольованих Єреваном територій, все ж не могла забезпечити державу хоч якимись економічними успіхами. В 90-х рр. XX ст. Вірменія опинилася фактично в блокаді – влітку 1991 р. в країну перестав надходити природний газ, була зупинена атомна електростанція, поставки продовольства з-за кордону відбувалися з перебоями. З січня 1992 р. у Вірменії почалися щоденні «віялові» відключення електроенергії.

Вірменія не була виключенням серед числа країн, які після розпаду СРСР зіткнулися з такими явищами, як гіперінфляція, «віялові» відключення електроенергії, перебої з постачанням продовольства та базовими споживчими товарами. Однак саме в ній подібні явища проявили себе найгіршим чином, адже Вірменія є однією з найбідніших і найменш заможних країн навіть на фоні колишніх союзних республік СРСР.

Хоча згадана блокада продовжувалася порівняно недовго – 3-4 роки, у житті декількох поколінь вірмен вона залишила свій глибокий слід. Відтак 1992–1995 рр. у Вірменії прийнято називати «темними». Адже поряд із важкою енергетичною кризою виникла і проблема з продовольством. Було введено хлібні картки – 200 грам в день на людину. Для порівняння, в блокадному Ленінграді норма хліба складала 250 грамів на день [3].

Зважаючи на викладене та результати першої війни за Карабах на початку 90-х рр. XX ст., коли Вірменія не лише захопила Нагорний Карабах, але й окупувала прилеглі території Азербайджану, вона була

змушена цілком підтримати (і у неї фактично не було альтернативи) підходи РФ до питань зовнішньої політики та безпеки Південного Кавказу. Насаджування войовничого етнічного сепаратизму (наприклад, в Абхазії та Південній Осетії), байдуже ставлення до порушення територіальної цілісності держав і тому подібні інструменти фактично кинули Вірменію в «братерські обійми» Росії й обумовили безпосередню участь у інтеграційних проєктах під егідою Російської Федерації, активним учасником яких вона стала в 90-х рр. XX ст.

Як зазначив у своїй праці азербайджанський дослідник А. Гасанов, підхід Росії до середовища безпеки Південного Кавказу та оголошені нею плани, пов'язані з проблемами безпеки, невдовзі після розпаду СРСР з «повним розумінням» були зустрінуті лише однією державою Південного Кавказу – Вірменією. Залученню в зону безпеки Південного Кавказу «нерегіональних геополітичних гравців» і «центрів сили» іншими країнами регіону, на думку дослідників, сприяло те, що Росія, як і на всьому пострадянському просторі, для «збереження своїх можливостей впливу», почала віддавати перевагу в Каспійсько-Чорноморському басейні та на Південному Кавказі традиційному використанню внутрішніх конфліктів, відкритій чи опосередкованій підтримці войовничого етнічного сепаратизму, байдужому ставленню до порушення територіальної цілісності держав і тому подібним інструментам [4, с. 323].

Однак 90-і рр. XX ст. пройшли на пострадянському просторі, у тому числі і в Росії, під гаслом лібералізації та демократизації суспільного життя, що не могло не позначатися на лояльному ставленні спадкоємця СРСР Російської Федерації до спроб інших пострадянських країн вийти зі сфери її впливу. Навіть для Вірменії, яка практично у всьому залежить від Російської Федерації як у військовому, так і економічному плані, пошук альтернативних партнерів був обумовлений не лише багатовекторністю політики, але і життєвою необхідністю, адже Російська держава одночасно підтримувала обидві сторони карабаського конфлікту, а не лише свого номінального союзника.

Відтак 90-і рр. XX ст. Вірменія витратила на спроби (без особливого успіху) легітимізувати територіальні здобутки у війні з Азербайджаном, яка закінчилася в травні 1994 р., а також намагання будувати по змозі хоча б на вигляд демократичне суспільство. Змінність влади як ознака демократії стала притаманною і незалежній Вірменії, пер-

шим президентом якої 17 жовтня 1991 р. став Левон Тер-Петросян, якого в лютому 1998 р. змінив Роберт Кочарян, колишній президент невизнаної Нагорно-Карабаської республіки.

Саме при них відбулися кроки, направлені в русло подолання наслідків тоталітаризму, що проявилось у налагодженні політичних контактів з ЄС. Перше засідання ЄС за участю глав держав Азербайджану, Вірменії та Грузії відбулося 22 квітня 1996 р. в Люксембурзі. На ньому були підписані Угоди про партнерство і співробітництво між Європейським співтовариством, державами-членами ЄС і країнами Південного Кавказу. Реалізація цих домовленостей повинна була сприяти укріпленню демократичних інститутів і соціально-економічної інфраструктури регіону шляхом посилення співробітництва і політичного діалогу між країнами, що входять до його складу.

22 червня 1999 р. ЄС та країни Південного Кавказу підписали в Люксембурзі Спільну декларацію. Основною її метою було продовження демократичних реформ у всіх сферах суспільного життя, а також підтримання мирного процесу в регіоні.

На жаль для Вірменії на розвитку мирних процесів на її території позначилися як заморожений конфлікт з Азербайджаном, так і опосередковано пов'язаний з ним терористичний акт 29 жовтня 1997 р. у вірменському парламенті, внаслідок якого були вбиті прем'єр-міністр, спікер парламенту і два його заступники [5]. Цей акт пов'язують, у тому числі, з президентом Вірменії Р. Кочаряном, який змінив попередника внаслідок кризи, викликаній визнанням попереднім президентом факту неможливості утримання бідною Вірменією території Нагорного Карабаху в історичній перспективі у неминучому протистоянні з багатим нафтою і газом Азербайджаном.

Трагічний фінал 90-х рр. XX ст., який відбувся у стінах парламенту, означав для Вірменії не лише ліквідацію можливості вирішення конфлікту з Азербайджаном мирним шляхом, але і визначив подальшу долю країни як бідного сателіта Росії, оточеного ворогами та не маючого зрозумілих перспектив розвитку. Подолання тоталітаризму і побудова демократичної держави ввійшли у прямий конфлікт із суспільним консенсусом, який передбачав фіксацію результатів війни за Нагірний Карабах. Роль агресора, яку взяла на себе Вірменія, закрила їй не лише можливість мирного врегулювання конфлікту, але й визначила подальші перспективи розвитку Вірменії у XXI ст., у якому

вона стала фактично васалом Росії, цілком залежним від її волі у споконвічному протистоянні з Азербайджаном, розмінявши перспективи розвитку на утримання захоплених територій, втрата яких була лише справою часу.

Використані джерела та література:

1. The South Caucasus and the importance of U.S. interests. URL: <http://sfppr.org/2013/06/the-south-caucasus-and-the-importance-of-u-s-interests/>
2. Савін С. Пріоритетні питання зовнішньої політики США у Чорноморському регіоні. *Стратегічні пріоритети*. 2009. № 4 (13). С. 237–243.
3. «Темные годы»: в Ереване презентовали сборник рассказов о холодных 90-х годах. URL: <https://newsarmenia.am/news/armenia/temnye-gody-v-erevane-prezentovali-sbornik-rasskazov-o-kholodnykh-90-kh-godakh->
4. Гасанов А. Политика национального развития и безопасности Азербайджанской Республики. Баку, «Zərdabi LTD» MMC, 2014. 672 с.
5. Теракт в парламенте Армении. URL: <https://kavkaz-uzel.eu/articles/232322>

Я.І. Фощан

к.і.н.,

науковий співробітник

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ХАРАКТЕРНІ РИСИ ПРОЦЕСУ ДЕМОНТАЖУ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО СПАДКУ В ГРУЗІЇ ПЕРШОГО ДЕСЯТИЛІТТЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

У дослідженні аналізуються нюанси трансформаційних змін у Грузії після її виходу зі складу СРСР у розрізі позбавлення від радянського тоталітарного спадку. Розглядаються спроби країни подолати кордони переходу між радянськістю, пострадянськістю та європейськістю. Робляться висновки стосовно проблемних моментів процесу знаходження Грузією свого місця в системі загальноєвропейської цивілізації. Звертається увага на питання пошуку грузинським суспільством комфортної межі між входженням до загальносвітової спільноти та одночасним збереженням своєї національної ідентичності.

Ключові слова: Грузія, пострадянські країни, тоталітарний спадок, демонтаж, суспільна трансформація.

Characteristic Features of the Process of Dismantling the Soviet Totalitarian Legacy in Georgia During the First Decade of Independence

The study analyzes the nuances of transformational changes in Georgia after its exit from the USSR in terms of getting rid of the Soviet totalitarian legacy. The country's attempts to overcome the borders of the transition between Sovietness, post-Sovietness and Europeanness are reviewed in the paper. Conclusions are made regarding the problematic moments in the process of Georgia finding its place in the system of pan-European civilization. Attention is given to the issue of Georgian society's search for a comfortable border between joining the global community and simultaneously preserving its national identity.

Key words: Georgia, post-Soviet countries, totalitarian legacy, dismantling, social transformation.

У ХХ ст. Грузія двічі здобувала незалежність. Вперше – у 1918 р. – після краху Російської імперії та створення Грузинської Демократичної Республіки, і вдруге – у 1991-у р. – після розпаду СРСР й появи Республіки Грузія. І на початку, й наприкінці століття суверенність була наслідком руйнації попередніх імперських систем – російської та радянської. Також в обох випадках існували схожі загрози для існування новоствореної незалежної держави – міжетнічна напруга та бажання російських лідерів зберегти домінування над південнокавказьким регіоном. Фундаментальні зміни у світобудові і тоді, й тепер поставили грузинський народ перед можливістю та необхідністю побудови незалежної держави, яка була фактично нездійсненою без болісної трансформації звичного світосприйняття та кардинальних змін у політичній і економічній структурі країни. Дане дослідження має на меті проаналізувати основні особливості грузинського шляху розриву із залишками тоталітарного спадку СРСР у Грузії в останнє десятиліття ХХ ст.

Після закінчення радянської епохи молода грузинська країна була кинута до специфічного горнила, яке, в ідеалі, мало переплавити імперську спадщину й, водночас, осмислюючи західні демократичні цінності та намагаючись зберегти цінності власні, культурні та історичні, синтезувати нову державну структуру.

У перші роки суверенітету суспільство Грузії пережило низку трансформаційних етапів: 1) ейфорійні почуття від отримання

незалежності; 2) зсув до шовінізму – за часів президентства З. Гамсахурдія, що призвело до загострення міжетнічних конфліктів та внутрішнього розколу в соціумі; 3) хитка стійкість – під час керівництва державою Е. Шеварднадзе, яке характеризувалася збереженням націоналістичних настроїв з одночасним посиленням російського впливу в регіоні [1, с. 122]. В цей період Грузія остаточно визначилася зі своїм зовнішньополітичним курсом, якого дотримується і в теперішній час – поступова інтеграція до європейських та євроатлантичних структур з перспективою отримання повноцінного членства в ЄС та НАТО.

З огляду на це, гостро постало питання якнайшвидшого демонтажу радянської спадщини в країні та її поступова європеїзація. Іншими словами, у розвитку Грузії настали часи пострадянськості – своєрідного транзитного періоду між радянськістю та європейськістю. Пострадянськість можна визначити як «різновид соціально-політичної мутації, коли старі радянські цінності, практики та норми модифікуються, комбінуються, змішуються і взаємопов'язуються з західними еквівалентами, породжуючи достатньо новий еклектичний контекст» [2, с. 4]. Цей контекст вже не є радянським, але і назвати його західним чи європейським теж неможливо. Інколи пострадянськість досить близька до радянськості. Інколи це достатньо нова соціально-політична реальність, з помітним впливом ринку. Загалом, це патологічний статус-кво, який вимагає подолання [2, с. 4–5].

На думку дослідників, серед основних причин досить низьких соціально-економічних досягнень у ці часи в більшості бувших радянських республік були, поміж іншим, відсутність відповідальних політичних еліт та ігнорування владними структурами інтересів суспільства. При цьому громадянське суспільство в них або не було сформоване зовсім, або ж не залучалося до прийняття суспільно важливих рішень [3, с. 252]. Відповідно й у Грузії однією з найбільших проблем, які виникли в процесі побудови нової країни, була відсутність демократичних цінностей, демократичної культури та розвиненого громадянського суспільства, здебільшого через радянську спадщину. Позиція громадянина в грузинському суспільстві часто визначалася мірою його дистанціювання від влади, що є звичною, але водночас і небезпечною рисою «традиційного суспільства», представником якого є Грузія.

Супротив радянській дисципліні в поєднанні з традиційним по-тягом грузинів до «егоцентричні мережі», виражений як відмова від формальної колективної влади на користь системи підлеглих і покровителів, призвела до появи неефективних і недисциплінованих партій без підтримки серед населення. Розпад радянської влади посилив повноваження своєрідних кланів і регіональних неформальних керівників, підірвавши організаційну ефективність грузинських партій і зародкових громадських інституцій [1, с. 123]. Загалом, пострадянські політичні еліти та олігархічні клани вибудовували інституції, які не надавали повною мірою свобод, а переважно імітували демократичні процеси, нав'язуючи свою волю суспільству [3, с. 253]. У грузинській реальності клани були специфічними мережами покровитель-клієнт, які консолідувалися навколо могутнього лідера і змінювалися разом із злетами та падіннями влади та економічного становища зазначеного лідера. Такі клани були структурами, об'єднаними і керованими бажанням уникнути відкритого правового простору та отримати групову вигоду (зазвичай незаконним шляхом) від державних структур [1, с. 123].

Тогочасна ситуація в Грузії характеризувалася значною нестійкістю та непередбачуваністю. Настільки ж невизначеним також було й геополітичне середовище. Спадщина радянського минулого – нерозвинені демократичні інституції та політична культура, посилені наслідками громадянської війни та етнічних конфліктів, відображалася і досі продовжує відображатися на політичних процесах і побудові громадянського суспільства, обмежуючи простір для політичного і соціального дискурсу.

У особливостях світогляду та особистісних рисах мешканців Грузії також можна помітити сліди радянської минувшини. Передусім, це страх і глибока недовіра до будь-якого державного органу, будь-якої політичної інституції чи ідеології, які компенсуються чи замінюються традиційними родинними та особистими зв'язками серед друзів і родичів. До подібних рудиментів радянськості можна також віднести обережність і соціальну пасивність, внутрішню цензуру, відсутність критичного мислення і слабку демократичну культуру, кардинальний поділ на чорне і біле, друзів і ворогів [2, с. 103]. Також дослідники зазначають, що незважаючи на досить значні досягнення Грузії в ХХІ ст. на шляху розриву з радянським минулим та руху до демократич-

них цінностей, там і нині залишаються певні ризики, успадковані з минулих часів – недостатня зрілість демократичних інституцій, аморфність електоральних та інших процедур [4, с. 64].

У перше десятиліття після проголошення Грузією незалежності, більшу частину якого, після недовгого періоду президентства З. Гамсахурдіа, на президентському посту перебував Е. Шеварднадзе, боротьба з тоталітарним радянським спадком у середовищі грузинського політикуму фактично не велася.

Зокрема, за часів правління Е. Шеварднадзе було два характерні шляхи відбору урядовців: з-поміж колишніх високопоставлених лідерів комуністичної партії, з якими президент мав особисті зв'язки ще з часів його керівництва КП ГРСР або серед членів сім'ї та людей, наближених до неї. Ще одним характерним для тогочасної Грузії явищем була значна присутність у середовищі керівництва держави людей із кримінальним минулим. Так Д. Іоселіані, який провів 17 років у радянських тюрмах, отримав посаду в уряді та був заступником Шеварднадзе [2, с. 106]. Кардинальні зміни в цій сфері в Грузії почали відбуватися лише з приходом до влади на початку 2000-х років М. Саакашвілі, який почав запрошувати на високі урядові пости переважно молодих людей, що здобули освіту за кордоном та повів системну боротьбу проти грузинських «злочинців в законі», що врешті решт привело до повної ліквідації їх домінуючого впливу в країні [2, с. 107].

Республіки Радянського Союзу різнилися за рівнем економічного розвитку та структурою народного господарства, однак довгий час перебували в аналогічному політичному середовищі. Логічно було б припустити, що, після розпаду СРСР вони отримали від нього досить схожу інституційну спадщину, процес демонтажу котрої мав би бути дуже подібним. Однак, в реальності деякі бувші республіки СРСР (і Грузія у тому числі) зіткнулися після здобуття незалежності з внутрішніми руйнівними конфліктами, а іншим вдалося їх уникнути. Де можна шукати причини цих розбіжностей?

У випадку Грузії, на думку дослідників, коріння міжетнічних конфліктів варто шукати якраз у специфіці радянської спадщини. В Грузинській РСР радянська система створила не лише автономію Абхазії, на території якої етнічні абхазы становили лише 1,8 % населення, а й Автономний район Південної Осетії, де осетини становили близько

3 % жителів. І це водночас з існуванням Північно-Осетинської АРСР у складі Російської Федерації, де більшість населення було осетинським. У подібних поділах всередині багатонаціональної країни не помітно логіки та здорового глузду. Однак радянський уряд чітко засвоїв дієвість добре перевіреної політики «розділяй та володарюй» і намагався завжди її дотримуватися [1, с. 31–32].

Було розроблено складну ієрархію, для утримання цих етнічних груп під суворим контролем і повністю залежними від центру (Москви), використовуючи складні схеми розподілу, а також, за необхідності, відкликання певних привілеїв. Національні еліти при цьому підштовхувалися до «русифікації» стосовно своєї освіти та соціального становища. Це орієнтувало їх на Москву (центр). Найгіршим у цій схемі було те, що були порушені природні та історично усталені кордони етнічних територій, утворилися нові, штучні, створюючи конфліктний потенціал [1, с. 32].

Підсумовуючи вищесказане, варто зробити наступні висновки. У Грузії в останнє десятиліття минулого століття відбувалися болісні спроби розриву з радянським тоталітарним минулим з метою знаходження свого місця в системі загальноєвропейської цивілізації.

Слід відзначити, що цей процес не завершився й на сьогодні, бо хоча більшість населення країни давно зробила свій вибір на користь курсу до євроінтеграції, однак все ж залишається значна частина населення Грузії, яка переконана, що подальше зближення з Європою може зашкодити традиційним грузинським культурним цінностям.

За багаторічне існування протягом останніх століть – спочатку в складі Російської імперії, а потому майже безперервно в орбіті радянської системи цінностей, характерні риси грузинського менталітету стали майже нерозривно взаємопов'язаними з нею. Починаючи від перших років незалежності і дотепер перед грузинською нацією постанала складна проблема знаходження тієї тонкої межі між входженням до загальносвітової спільноти та одночасним збереженням своєї національної ідентичності. Проблема, яка, на наш, погляд, не вирішена і дотепер.

Використані джерела та література:

1. Anna G. Gabritchidze. Transition in the Post-Soviet State: from Soviet Legacy to Western Democracy? College of Arts and Sciences of Ohio University, 2010. 133 pp.

2. Як позбутися пострадянськості? / А. Гетьманчук та ін. Київ: Інститут світової політики, 2012. 150 с.
3. Редзюк Є.В. Соціально-економічні проблеми країн пострадянського простору та перспективи їх постпандемічного відновлення. *Внутрішні та зовнішні складові формування зовнішньої політики країн пострадянського простору*: збірник наукових праць / за заг. ред. А.Г. Бульвінського / ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2021. С. 249–258.
4. Інтеграційні виміри трансформації пострадянського простору: монографія / за редакцією кандидата історичних наук, доцента А.Г. Бульвінського; передмова доктора історичних наук, професора, член-кореспондента НАН України А.І. Кудряченка; ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2020. 560 с.

О.О. Кордун

доктор філософії в галузі історії,
науковий співробітник

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

СКЛАДНЕ ПРОЩАННЯ З ІМПЕРІЄЮ: ПРАКТИКИ ПОДОЛАННЯ ТОТАЛІТАРНОГО МИНУЛОГО В УКРАЇНІ У 90-Х РР. ХХ СТ.

Подолання тоталітарного минулого в Україні є складним багатоаспектним процесом, в ході якого необхідно паралельно і комплексно вирішувати такі завдання, як декомунізація, дерадянізація та деколонізація/дерусифікація. При цьому у 90-х рр. ХХ ст. вони були частиною ще більш складних загальних процесів пострадянських трансформацій в Україні, коли за короткий період часу довелося одночасно вирішувати ще цілий комплекс інших – економічних, політичних, соціальних, світоглядних та ін. – проблем різного ступеню складності, спрямованості та інтенсивності. Доведено, що з огляду на це, прощання з тоталітарним минулим носило компромісний характер, відбувалися стихійно, несистемно, непослідовно, без належного інформаційного, наукового та політичного забезпечення – під впливом поточної політичної кон'юнктури, породженої компромісом між посткомуністичною номенклатурою та ліберально-демократичними політиками. Виявлено, що ці процеси були неоднорідними в територіальному вимірі, різнилися на загальнонаціональному та місцевому

рівні та визначалися динамікою співвідношення політичних сил у місцевих радах, викликаючи палкі наукові та політичні дискусії чи зазнаючи латентного або навіть відвертого саботажу та опору з боку політиків або громадян. Спостерігалось значне відставання у часі та глибині таких процесів від країн Європи, які належали свого часу до т.зв. «соціалістичного табору».

Ключові слова: подолання наслідків тоталітаризму, декомунізація, деколонізація, Україна.

A Difficult Farewell to the Empire: Practices of Overcoming the Totalitarian Past in Ukraine in the 90th of the 20th Century

Overcoming the totalitarian past in Ukraine is a complex multifaceted process. It's needed to solve such tasks as decommunization, de-Sovietization and decolonization/De-Russification. At the same time, in the 90th of the 20th century they were part of more complex general processes of post-Soviet transformations in Ukraine. In a short time, it was necessary to solve other problems in economy, political and social life, worldview, etc. It is stated that in view of this, the farewell to the totalitarian past had a compromising nature, took place spontaneously, unsystematically, inconsistently, without proper information, scientific and political support – under the influence of the current political situation. It generated by a compromise between the post-communist nomenclature and liberal-democratic politicians. It is found that these processes were heterogeneous in the territorial dimension, varied at the national and local levels and were determined by the dynamics of the balance of political forces in local councils. There was a significant lag in the time and depth of such processes from the other postcommunist countries of Europe.

Key words: overcoming the consequences of totalitarianism, decommunization, decolonization, Ukraine.

Подолання тоталітарного минулого є складовою процесів демократизації в Україні, які відбувалися після поновлення української незалежності. Вони були відображенням тогочасної ситуації в середовищі політичних еліт, в суспільстві і країні в цілому. Цей період слід розглядати у ширшому контексті розпаду Російської імперії, до якої належала значний час більша частина нинішньої України.

З одного боку, формальний відхід від тоталітарної комуністичної ідеології відбувся ще в рамках існування СРСР на тлі політичних та ідеологічних процесів, започаткованих «згори» у часи т.зв. «перебудови» (рос. «перестройка») у 1985–1991 рр. З іншого боку, основні практики подолання тоталітарного минулого були започатковані на низовому рівні наприкінці 1980-х рр. – у дисидентському середовищі, серед вільнодумної національно орієнтованої інтелігенції (наприклад, Український культурологічний клуб (1987 р.), Народний рух України за перебудову (1989 р.) – як розвиток «перебудовних» ініціатив на українському ґрунті.

Після відновлення української незалежності демонтаж елементів тоталітарного минулого в Україні став болісним, тривалим і багатоаспектним процесом, в ході якого необхідно було паралельно і комплексно вирішувати такі взаємопов'язані завдання як декомунізація/дерадянізація та деколонізація/дерусифікація. При цьому у 90-х рр. ХХ ст. вони були частиною ще більш складних загальних процесів пострадянських трансформацій в Україні, коли у короткий період довелося одночасно вирішувати ще цілий комплекс інших – економічних, політичних, соціальних, світоглядних тощо – проблем різного ступеню складності, спрямованості та інтенсивності.

Свій відбиток на розвиток демократичних інститутів та процесів декомунізації в Україні наклало тривале перебування більшості її земель у статусі напівколонії чи колонії Російської імперії та СРСР. Тобто, на відміну від переважної більшості країн колишнього «комуністичного табору», Україна та низка інших пострадянських країн зіштовхнулися з необхідністю не лише подолання комуністичного тоталітарного минулого, але й паралельно і комплексно вирішувати такі завдання як дерадянізація та деколонізація/дерусифікація. При цьому триваліший, на відміну від країн Балтії, період перебування України у складі СРСР додатково ускладнював їх вирішення.

Фактична перемога демократичного світу у «холодній» війні та розпад СРСР не створили історичних передумов для засудження злочинів комуністичного режиму в СРСР у рамках трибуналу, подібного до Нюрнберзького процесу (чи «Vergangenheitsbewältigung», «подолання минулого» у ФРН [1]), попередній тоталітарний лад не було переможено ні зовнішньою силою, ні повстанням знизу, його було демонтовано представниками самої партійної еліти, що зіграло свою

негативну роль у важкому подоланні тоталітарного спадку. Ідея президента України В. Ющенка [2] щодо створення Міжнародного трибуналу над злочинами комунізму за участі держав Східної Європи, що постраждали від комуністичних режимів (Росії, Польщі, Грузії, країн Балтії та ін.), так і не була реалізована на практиці.

За висновками експертів [3], історична політика в Україні до 2005 р. характеризувалася аморфністю, амбівалентністю, мала кон'юнктурний характер, проводилася у загальному річизні досягнення компромісів заради примирення суспільної думки між послідовниками пострадянського і державницького наративів.

З одного боку: відбулося переведення історичної освіти й науки на нові рейки; створення меморіалів для увічнення постатей і подій національної історії; відродження релігійного життя та інтегрування історії церкви в історичний наратив; формування історичної пам'яті про трагедії етнічних меншин – депортації кримських татар, Голокост тощо. З іншого: розмитість, еклектичність, двоїстість, нечіткість у ставленні до національного минулого; калькування меморіальних прийомів радянської доби; лавіювання / компроміс між українською та імперсько-радянською моделями пам'яті; невизначеність конкретних цілей та пріоритетів; накладання на економічну та політичну кризу. На думку Ю. Зерній, така неоднозначність отриманих результатів часто сприяла «консервації у пам'яті нації імперсько-радянських стереотипів, посилювала регіоналізацію колективних уявлень про минуле» [4, с. 43–44].

Як наслідок цих особливостей політичних процесів, в Україні спостерігалось значне відставання декомунізаційних процесів від інших країн Центрально-Східної Європи, які належали свого часу до т.зв. «соціалістичного табору». На державному рівні реальна декомунізація розпочалася в Україні із запізненням на понад 20 років, коли Революція Гідності та відкрита агресія РФ проти України у 2014 р. знову активували й актуалізували це завдання. Фактично, декомунізація була унормована лише 9 квітня 2015 р. Верховною Радою України пакетом законів, який набув чинності з 21 травня 2015 р. [5].

Загальну практичну діяльність з подолання тоталітарного минулого у наративній, візуальній, ритуальній та діяльнісній сферах у 90-х рр. ХХ ст. з урахуванням низових практик можна звести до таких основних напрямків:

– Відновлення історичної справедливості щодо репресованих у СРСР чи незаслужено забутих українських діячів науки і культури, політичних і громадських діячів, творів мистецтва тощо.

– Очищення публічного простору від маркерів та ідеологічних символів російської імперії та Радянського Союзу. Демонтаж меморіальних об'єктів/місць пам'яті (таблички, покажчики, пам'ятники, бюсти, панно тощо), закладених у радянські часи; перейменуванні топонімів і годонімів, названих на честь радянських (і частково – російських/імперських) державних та культурних діячів (В. Ленін, Г. Петровський, С. Кіров, Артем тощо), таких, що відображають комуністичну ідеологію чи пов'язані з СРСР, або таких, що є русизмами.

– Наповнення ландшафту населених пунктів новим ідеологічним змістом:

1) спорудження нових пам'ятників, монументів, меморіалів, меморіальних дощок та ін., присвячених подіям/постатям вітчизняної історії (монумент Незалежності, меморіал пам'яті жертв політичних репресій у Биківні, монументи Соборності у низці міст України, пам'ятник Святославу, меморіали пам'яті жертв голодоморів, пам'ятники М.Грушевському, Святославу Хороброму, П. Сагайдачному, Ярославу Мудрому, О. Гончару, Лесю Курбасу, Шолом-Алейхему тощо);

2) відродження/відбудова втрачених у радянський час пам'яток історії та архітектури (Успенського собору Києво-Печерської Лаври, Михайлівського Золотоверхого собору, церкви Богородиці Пирогощі, Цвинтаря «Орлят» у Львові тощо).

– Розвінчання цілої низки радянських та імперських міфів («Велика перемога», «Велика Вітчизняна війна», «УПА – фашисти» «Росія – великий брат» тощо). Боротьба з локальними радянськими чи русифікаційними історичними міфами.

– Відхід від класового підходу в оцінці історичних подій, переосмислення (ліквідація «білих плям») цілої низки сюжетів вітчизняної та світової історії, які десятиліттями замовчувалися (колосальні втрати Червоної Армії, Голокост, Голодомор, політичні репресії тощо).

– Зміна переліку свят, поява релігійних свят, припинення святкування «Великої Жовтневої соціалістичної революції», поступовий відхід від відзначення «Великої перемоги», «початку Великої Вітчизняної війни», «Дня Радянської армії» тощо.

– Нормалізація мовного простору. Ліквідація диспропорції у частці мовлення українською мовою на радіо, телебаченні, перехід на дублювання іноземних фільмів українською мовою, де реальних успіхів було досягнуто також вже на початку ХХІ ст.

– Закладення традиції участі керівників держави, інших представників політичної та бізнес еліти, громадськості у нових комеморативних заходах, присвячених пам'яті жертв політичних репресій, героям визвольних змагань за незалежну Україну, митцям розстріляного відродження тощо.

– Дерадянізація законодавства, освіти, підручників та іншої навчальної літератури.

Висновки і рекомендації: Процеси подолання тоталітарного минулого були в Україні тривалими і болісними, мали несистемний та суперечливий характер, і досі не є закінченими. Комплексність цих процесів зумовила їх незавершеність і фрагментарність. Дерусифікація та деколонізація не стали на цьому етапі логічним продовженням декомунізаційних процесів.

Тому необхідно поширити практики декомунізації на російську імперську спадщину. Через зміни до законодавства про пам'ятники, географічні назви тощо Україні треба звільнитися від більшості монументів і топоніміки, що возвеличують російську колонізацію. Важливим кроком до створення законодавчої основи цього має стати ухвалення парламентом проекту закону №7253 «Про внесення змін до Закону України «Про географічні назви» щодо деколонізації топонімії та впорядкування використання географічних назв у населених пунктах України» [6].

Підстави для обережного оптимізму щодо готовності громадян до змін дають висновки [7] відомого українського соціолога Є. Головахи щодо позитивних змін, які були зафіксовані в українському суспільстві напередодні великої війни. Ці нові, принципово нетоталітарні, цінності та настанови дають надії сподіватися на можливість консолідації соціуму у баченні свого майбутнього (і минулого), а отже – можливість остаточного прощання з тоталітарним та колоніальним минулим.

Перспективи завершення процесів демократизації (подолання тоталітарного минулого) в Україні неможливі у відриві від загальних позитивних змін в країні, які стануть реальністю в т. ч. внаслідок пе-

ремоги України над країною-агресором. Але подальше закріплення нового світогляду у суспільній свідомості базується на таких трьох китах як освіта, ЗМІ та культура (передусім мистецтво і література). І українські науковці перебувають тут на передовій цього важливого фронту в глобальному протистоянні з неототалітарним путінським режимом.

Використані джерела та література:

1. В'ятрович В. Vergangenheitsbewältigung, або німецьке «подолання минулого». *Історична правда*, 15.02.2022. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2022/02/15/160932/>
2. Ющенко хоче Міжнародний трибунал над комунізмом. *Українська правда*, 14 січня 2010 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2010/01/14/4616254/>
3. «Концептуальні засади державної політики пам'яті». Аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/konceptualni-zasadi-derzhavnoi-politiki-pamyati-analitichna>
4. Зерній Ю.О. Державна політика пам'яті в Україні: становлення та сучасний стан. *Стратегічні пріоритети*. 2008. № 3 (8). С. 41–51.
5. *Голос України*. 20 травня 2015. № 87 (6091). С. 15–19.
6. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про географічні назви» щодо деколонізації топонімії та впорядкування використання географічних назв у населених пунктах України. №7253 від 05.04.2022. Законотворчість. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39367>
7. Євген Головаха: «Українці вперше усвідомили, що дружба з Росією – це шлях до приниження». Портал новин LB.ua, 13 грудня 2018 р. URL: https://ukr.lb.ua/society/2018/12/13/414770_ievgen_golovaha_ukraintsi_vpershe.html

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Кудряченко Андрій Іванович, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, директор Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Солошенко Вікторія Віталіївна, кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з наукової роботи Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Деменко Олександр Федорович, кандидат політичних наук, доцент, учений секретар Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Богданович Іван Іванович, кандидат економічних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Бульвінський Андрій Григорович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Вознюк Петро Федотович, кандидат політичних наук, старший науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Держалюк Микола Степанович, доктор історичних наук, головний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Кириченко Олександр Васильович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Кордун Олексій Олександрович, доктор філософії в галузі історії, науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Метельова Тетяна Олександрівна, кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Мудрієвська Ірина Ігорівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Отрош Михайло Іванович, доктор юридичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Розумнюк Володимир Михайлович, кандидат політичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Ткаченко Василь Миколайович, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, головний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Ткаченко Ігор Володимирович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Фошан Ярослав Ігорович, кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Цапко Олег Михайлович, кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Чекаленко Людмила Дмитрівна, доктор політичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Наукове видання

ОСОБЛИВОСТІ ДЕМОНТАЖУ ТОТАЛІТАРНОГО СПАДКУ ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН У 1990-Х РОКАХ

Збірник тез

Загальна редакція: д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України Кудряченко А.І.

Відповідальні редактори: к.і.н., с.н.с., Перга Т.Ю.,
к.і.н., Мудрієвська І.І., м.н.с. Чуткий П.С.

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 7,6.
Наклад 100 прим. Зам. 22-027.

Видавець і виготовлювач ПП «Видавництво «Фенікс».
03067, м. Київ, вул. Шутова, 13Б.
www.fenixprint.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК за № 271 від 07.12.2000.